unicef
za svako dijete

Analiza stanja prava djece i adolescenata u Crnoj Gori

SUMARNI PREGLED

februar **2021.**

Izrazi zahvalnosti

Ova ***Analiza stanja prava djece i adolescenata u Crnoj Gori*** plod je procesa saradnje i konsultacija kojim je upravljalo predstavništvo Dječjeg fonda Ujedinjenih nacija (UNICEF-a) u Crnoj Gori, uz tehničku podršku i smjernice Regionalne kancelarije UNICEF-a za Evropu i centralnu Aziju (ECARO).

Analizu stanja prava djece i adolescenata pripremila je Rain Barrel Communications – globalna konsultantska kompanija sa sjedištem u Njujorku, u Sjedinjenim Američkim Državama.

Referentna grupa za izradu ***Analize stanja prava djece i adolescenata***, kojom su predsjedavali Ministarstvo vanjskih poslova i UNICEF, uspostavljena je s ciljem da pruža smjernice tokom procesa izrade ***Analize*** i kako bi potvrdila nalaze iste.

UNICEF duguje zahvalnost svima iz Vlade Crne Gore i civilnog društva, kao i nacionalnim i međunarodnim razvojnim partnerima, agencijama Ujedinjenih nacija i drugim partnerima koji su dali vrijedan doprinos izradi ovog dokumenta. Njihovi uvidi i saradnički pristup bili su od ključnog značaja da ovaj dokument postane izvor vjerodostojnih informacija na osnovu kojih će se osmišljavati strategije, a resursi usmjeravati ka poboljšanju života djece i mladih u Crnoj Gori.

Fotografije: © UNICEF Crna Gora / Duško Miljanić

Sadržaj

Rezime 5

Uvod 5

Pandemija COVID-a-19 i njen uticaj na prava djeteta 6

Kontekst u zemlji 7
- Demografska situacija 7
- Regionalni i međunarodni uticaji na prava djeteta 7
- Ekonomski kontekst 8
- Profil humanitarnog rizika 8
- Rodni profil 8

Pravo na zdravlje 10
- Zdravlje majke i djeteta 10
- Kvalitet bolničke njege 10
- Postnatalne posjete 10
- Dojenje 11
- Ishrana 12
- Imunizacija 14
- Adolescenti i pravo na zdravstvene usluge 15
- Zagađenje vazduha i pravo djece na zdravlje 17
- Nejednakosti u pristupu uslugama zdravstvene zaštite 18

Pravo na obrazovanje 19
- Rano obrazovanje djece 19
- Rani razvoj 20
- Osnovno i srednje obrazovanje 21
- Kvalitet obrazovanja 22
- Prepreke za unapređenje kvaliteta obrazovanja 22
- Nejednakosti 23
- Prelazak sa školovanja na rad 25

Pravo na slobodno vrijeme, igru i učešće u kulturnim i umjetničkim aktivnostima 26

Pravo djece sa smetnjama u razvoju na zdravlje i obrazovanje 28
- Razvojni monitoring, skrining i rana detekcija 28
- Inkluzivno obrazovanje 30

Sadržaj

Dječja zaštita 32
Pristup pravdi 32
Zaštita od svih vidova nasilja, seksualnog iskorišćavanja, zloupotrebe droga i dječjeg rada 34
Zaštita djece iz manjinskih ili autohtonih grupa 39
Dječji rad 40
Razdvajanje od roditelja, usvajanje, djeca lišena svog porodičnog okruženja, periodične revizije upućivanja na staranje i postupanja, smjernice za roditelje, odgovornosti i pomoć države 41
Djeca izbjeglice, spajanje porodice, nezakonito odvođenje djece i onemogućavanje njihovog povratka iz inostranstva. 43

Pravo na odgovarajući standard života i socijalna sigurnost 45
Dohodovno (monetarno) siromaštvo 45
Socijalna sigurnost 45
Višedimenzionalno siromaštvo djece 48

Participacija – građanska prava i slobode 52
Pravo na ime, državljanstvo, pravo da znaju ko su im roditelj i na roditeljsko staranje 52
Sloboda udruživanja i mirnog okupljanja, sloboda izražavanja i sloboda misli, savjesti i vjeroispovijesti 53
Pristup djece informacijama i uloga medija, očuvanje identiteta djeteta i zaštita privatnosti 55

Preporuke 57
Podsticajno okruženje 57
Međusektorski pristupi 59
Preporuke za prepoznavanje i rješavanje prepreka za ostvarenje prava djece na zdravlje, obrazovanje, zaštitu i učešće 60

Izvori, literatura i napomene 67

Rezime

U Analizi stanja prava djece i adolescenata u Crnoj Gori, čiju je izradu naručio Fond Ujedinjenih nacija za djecu (UNICEF), dat je pregled napretka ostvarenog u oblasti prava djece i adolescenata u Crnoj Gori u periodu od 2014. godine. U skladu s Konvencijom o pravima djeteta, analiza je usredsređena na ključne dimenzije zdravlja, obrazovanja, socijalne zaštite, dječje zaštite i prava na učešće u društvenom i političkom životu zemlje. Utvrđena su dosadašnja postignuća, kao i ograničavajući faktori i prepreke za ostvarenje daljeg napretka. Za potrebe ove analize, koja se oslanja na čitav niz kvalitativnih i kvantitativnih podataka iz međunarodnih, nacionalnih, anketnih i administrativnih izvora i istraživanja, veoma je značajno bilo istraživanje višestrukih pokazatelja (MICS) za Crnu Goru i za romska naselja u Crnoj Gori iz 2018. godine. Analiza se služi i novijim pokazateljima o uticaju pandemije COVID-a-19 na domaćinstva s djecom, do kojih se došlo Brzom procjenom socijalnog uticaja Ujedinjenih nacija.[1] Tokom čitave analize naglasak je na nejednakostima i preprekama uživanju prava s kojima se suočavaju ugroženije grupe u dječjoj populaciji.

Preporuke, strukturisane po dimenzijama prava djeteta, uključujući zdravlje, obrazovanje, zaštitu i participaciju, izdvojene su s ciljem da osiguraju veću usaglašenost među javnim politikama i zakonima, kao i njihovo sprovođenje u interesu zadovoljenja svih prava sve djece u Crnoj Gori.

Uvod

Vlada Crne Gore je od 2014. godine ostvarila solidan napredak u smislu osiguravanja ostvarenja prava djece. Najistaknutija postignuća tokom pomenutog perioda odnose se na: bolji obuhvat i kvalitet perinatalne zaštite majke i novorođenčeta; niske i sve niže stope smrtnosti djece, odojčadi i novorođenčadi; veći obuhvat programima obrazovanja u ranom djetinjstvu; uključivanje sve većeg broja djece sa smetnjama u razvoju u redovno školovanje; inovativne pristupe u eliminaciji nasilja nad djecom i omogućavanju pristupa djece pravdi; te značajno smanjenje broja djece na institucionalnom zbrinjavanju.

Međutim, analiza ukazuje i na istrajne nedostatke i nejednakosti u prilikama za pristup pravima za dječake i djevojčice, te potcrtava ograničavajuće faktore koji usporavaju napredak u prevazilaženju tih nedostataka. Sve preporuke se daju u duhu maksime „nikoga ne izostaviti" i poštovanja težnje države da garantuje sva prava svoj djeci u Crnoj Gori, kao i obaveza koje je preuzela po Konvenciji o pravima djeteta i Agendi održivog razvoja do 2030. godine.

Pandemija COVID-a-19 i njen uticaj na prava djeteta

U Crnoj Gori, kao što je to slučaj i s drugim zemljama širom svijeta, zbog pandemije COVID-a-19 rizikuje se stagniranje napretka koji je ostvaren tokom posljednjih decenija u oblasti obezbjeđivanja prava djece i adolescenata. Iako djeca i adolescenti predstavljaju oko 10% onih na koje se pandemija neposredno odražava,[2] posredni uticaji pandemije na djecu jasno se ogledaju kroz povećanje siromaštva domaćinstava usljed gubitka prihoda i posla, kao i smanjenja doznaka iz inostranstva.

Djeca su i prije pandemije bila u riziku od siromaštva koji je iznad prosjeka – gotovo 34% djece je bilo u riziku od siromaštva 2019. godine, u poređenju sa 24,5% onih u istom riziku među opštom populacijom[3] – a očekuje se da će djeca doživjeti povećanje stope deprivacije usljed trenutnih ekonomskih i društvenih izazova. Uprkos posvećenosti Vlade da obezbijedi kontinuitet procesa nastave, vjerovatno je da su prekidi u učenju, do kojih je neminovno došlo, pogodili onu djecu koja su već ranije bila u nepovoljnijem položaju. Oko 16% djece uzrasta do 18 godina nema mogućnost korišćenja kompjutera ili laptopa s pristupom internetu.[4] Ta djeca su već bila na nepovoljnoj strani digitalnog jaza, a sa sve većim pribjegavanjem metodama učenja na daljinu samo se dodatno pogoršava njihov ionako nepovoljan položaj. Osim toga, smanjeni kontakti i nedostatak socijalizacije s grupama vršnjaka tokom pandemije takođe ima kratkoročne, a potencijalno i dugoročne efekte na djecu. Postoji opasnost da budu prekinute osnovne i redovne zdravstvene usluge za djecu, uključujući i vrlo važne preventivne mjere, kao što su programi vakcinacije.

Globalni nalazi pokazuju da pravila fizičkog distanciranja i prinudnog boravka u kući tokom dužeg perioda, u kombinaciji sa strahom i stresom proisteklim iz ekonomskih pritisaka, povećavaju rizik od nasilja u porodici. U prvim mjesecima pandemije, centri za socijalni rad (CSR) i nevladine organizacije (NVO) u Crnoj Gori prijavili su da je došlo do povećanja broja slučajeva djece koja su žrtve ili svjedoci nasilja u porodici. Pogotovo je došlo do povećanja nivoa psihološkog nasilja, odnosno situacija kada su djeca svjedoci svađe među roditeljima ili su sama uvučena u svađe, posebno između roditelja i adolescenata.[5]

Kako se to navodi u nastavku, iako je prerano za procjenu punog uticaja pandemije na djecu u Crnoj Gori, jasno je da pandemija ima potencijal da poništi neka od postignuća ostvarenih u više dimenzija prava djeteta tokom proteklih nekoliko godina. Prilikom definisanja i sprovođenja programa odgovora, treba imati na umu da će kratkoročni uticaj koji djeca sada osjećaju ostaviti dugoročne posljedice po njihov razvoj, što ima svoje implikacije po ljudski kapital u zemlji, kao i po društveni i ekonomski razvoj.

Kontekst u zemlji

Crna Gora je država gornjeg srednjeg dohotka koja se nalazi u jugoistočnoj Evropi. Glavni i najveći grad je Podgorica. Država je podijeljena na 24 administrativne jedinice, odnosno opštine, i na tri regiona: sjeverni, centralni i južni. Izbori održani 2020. godine doveli su do uspostavljanja nove Vlade: partiju koja je dominirala političkom scenom u zemlji od sticanja nezavisnosti 2006. godine – Demokratsku partiju socijalista (DPS) – zamijenila je nova vladajuća većina koju predvodi Koalicija za budućnost Crne Gore, što potencijalno otvara nove mogućnosti za javne politike koje se odnose na djecu.

Demografska situacija

Sredinom 2019. godine Crna Gora je brojala 622.028 stanovnika: 307.634 muškaraca (49%) i 314.394 žena (51%). Ukupan broj djece (uzrasta 0–17) bio je 135.533 ili 21,8% ukupnog stanovništva (otprilike 51,9% dječaka i 48,1% djevojčica). Stopa prirodnog priraštaja iznosila je jedan posto 2019. godine, sa značajnim varijacijama među opštinama: tako je stopa varirala od 10,3 u Budvi, u južnom regionu, do minus 19,3 u Šavniku, u sjevernom regionu.[6]

Stanovništvo u zemlji uključuje nekoliko najvećih etničkih grupa: Crnogorci (45%), Srbi (29%), Bošnjaci (8,6%) i Albanci (4,9%)[7]. U Crnoj Gori žive i etničke manjine Roma i Egipćana, koje su i dalje izložene društvenoj isključenosti, diskriminaciji i deprivaciji uprkos naporima na poboljšanju njihovog položaja tokom proteklih 15 godina.[8] Prema popisu iz 2011. godine, 6.251 osoba (1,01% ukupnog stanovništva) deklarisalo se kao Romi. Procjenjuje se da Egipćana ima nešto preko 2.000.[9]

Stanovništvo Podgorice predstavlja oko 30% ukupnog stanovništva u zemlji. Glavni grad i ostala urbana područja naseljeniji su nego ruralna područja (63% u odnosu na 37% populacije). Stopa interne migracije iznosi 10,5 osoba na 1.000 stanovnika:[10] tokom 2019. godine 6.504 osobe promijenile su svoje mjesto prebivališta, a otprilike jedna trećina se preselila u Podgoricu.[11] Interne migracije uglavnom se dešavaju iz ruralnih u urbana područja i iz manje razvijenih područja, poput sjevernog regiona koji je više ruralan, u središnji i južni region. Očekivani životni vijek je 2019. godine iznosio 76,7 godina (74 za muškarce i 79,5 za žene). Stanovništvo pokazuje i blagi, ali ipak uočljiv nesrazmjer odnosa broja dječaka i djevojčica (u korist dječaka) u starosnim grupama najmlađeg uzrasta. Stopa izdržavanih lica, 2019. godine, iznosila je 51,5%, što znači da izdržavana populacija sada čini više od polovine ukupnog stanovništva. **Očekuje se da će narednih godina rasti broj starijih lica usljed starenja populacije, uz istovremeno očekivano smanjivanje populacije djece (0–14 godina).[12]**

Regionalni i međunarodni uticaji na prava djeteta

Od obnove nezavisnosti 2006. godine, integracija u Evropsku uniju (EU) je prioritet Crne Gore. Članstvo u EU smatra se mogućim nakon 2025. godine.[13] Crna Gora je osnažila svoje institucionalne, zakonodavne i administrativne kapacitete i radila na usaglašavanju politika kako bi osigurala da se prava djeteta poštuju i štite u skladu s Poveljom EU o osnovnim pravima.

Država je takođe potpisala i ratifikovala ključne međunarodne konvencije koje se odnose na djecu, bilo neposredno ili posredno, uključujući i Konvenciju o pravima djeteta, Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, Konvenciju Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istambulska konvencija) i Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom. Kao država članica Ujedinjenih nacija, Crna Gora je u obavezi da priprema Univerzalni periodični izvještaj (UPR) koji se dostavlja Savjetu za ljudska prava na reviziju. Revizije potvrđuju da je ostvaren napredak u sprovođenju reformi koje teže da osiguraju ostvarivanje prava djece u skladu s Konvencijom o pravima djeteta.[14]

Ekonomski kontekst

Tokom 2018. godine ostvaren je značajan rast bruto domaćeg proizvoda (BDP) od 5,1%, što se uglavnom pripisuje povećanju javnih infrastrukturnih projekata i privatnih ulaganja, posebno u sektore saobraćaja, energetike i turizma. Nadalje, ekonomija je 2019. godine zabilježila stopu rasta veću od projektovane (3,6%) i povećanje neto stranih direktnih investicija do nivoa od 7,2% BDP.[15] Međutim, pandemija COVID-a-19 mijenja pravac tih pozitivnih trendova: prema izvještaju Svjetske banke, procjena BDP-a u 2020. godini je na nivou od minus 14,9%.[16] Pokazalo se da je ekonomija posebno osjetljiva na uticaj pandemije usljed velike zavisnosti od sektora turizma, na koji otpada preko jedne petine nacionalnog dohotka. Ekonomija se snažno oslanja i na novčane doznake iz inostranstva (10,7% BDP) iz zemalja EU, a čini se vjerovatnim da će i na njih značajno uticati pandemija.[17] Iako procjene variraju, postoji saglasnost oko toga da se ekonomija suočava s najdubljom recesijom u posljednje dvije decenije. Svjetska banka predviđa postepen povratak na rast tokom 2021. godine, pod uslovom da se sektor turizma oporavi tokom proljećne i ljetnje sezone. Procjene Svjetske banke takođe ukazuju na to da se broj siromašnih povećao za 2 procentna poena, na 20,4%, tokom 2020. godine (računano na osnovu međunarodne linije siromaštva za zemlje gornjeg srednjeg dohotka po paritetu kupovne moći (PPP) od 5,5 USD dnevno),[18] mada ne postoje podaci razdvojeni po starosnim grupama.

Ekonomski oporavak dodatno usložnjava fiskalni deficit zemlje, za koji se očekuje da je porastao na otprilike 11% BDP tokom 2020. godine. Javni dug i javne garancije u Crnoj Gori, koji su ionako visoki usljed dodatnog zaduženja za finansiranje infrastrukturnih projekata, mogao bi dostići 104% BDP, jer se čini izvjesnom mogućnost da će se sve veći fiskalni deficit finansirati novim zaduživanjem.[19] **Pritisak da se dug održi na razumnom nivou, te da se ispoštuje dinamika pristupanja EU, vodiće pritiscima da se ograniče budžetski izdaci upravo u trenutku kada je vjerovatno da će i potrebe u oblasti socijalne zaštite, obrazovanja, zdravlja i drugih oblasti biti još veće.**

Profil humanitarnog rizika

Prema indeksu upravljanja rizikom (INFORM), Crna Gora ima relativno nizak ukupan skor rizika od 2,4, što je svrstava na 135. mjesto među 191 zemlju koje su uključene u indeks.[20] Ukupna opasnost od zemljotresa klasifikuje se kao srednja, a seizmički rizik je najveći u priobalnom području. Zemlja je kategorisana kao oblast koja je izložena visokom riziku od poplava, koji će se vjerovatno povećavati u priobalnim područjima usljed povećanja nivoa mora.[21] U smislu uticaja na stanovništvo i privredu, region Podgorice je u najvećem riziku i od zemljotresa i od poplava. Zagađenje vazduha predstavlja visok zdravstveni rizik kako po odrasle, tako i po djecu, pogotovo u opštinama Pljevlja i Podgorica.

Tokom 2019. godine procijenjeno je da je 24,5% stanovništva u riziku od siromaštva, odnosno 30% domaćinstava s izdržavanom djecom i 34% djece mlađe od 18 godina.[22] Ti relativno visoki procenti domaćinstava i djece koji su u riziku od siromaštva ukazuju na visok stepen ranjivosti na šokove. U odsustvu sistema socijalne zaštite koji reaguje na šokove, kao i zbog nedovoljnog jačanja institucionalnih kapaciteta, ovo znači da je veliki dio stanovništva slabo otporan na potencijalni ekonomski uticaj katastrofa.

Rodni profil

Država je preduzela korake da uspostavi zakonski, institucionalni i strateški okvir za promovisanje rodne ravnopravnosti. Zakon o rodnoj ravnopravnosti donesen je 2007. godine, a izmijenjen i dopunjen 2015. godine, u okviru procesa usaglašavanja s pravnom tekovinom EU, a usvojen je i Plan aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti za period 2017–2021. godine.[23] Osim toga, Crna Gora je 2013. godine i ratifikovala Konvenciju Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici.

Zemlja ostvaruje dobre rezultate u pogledu ključnih zdravstvenih i obrazovnih pokazatelja. Stope smrtnosti majki su niske (6 na 100.000 porođaja).[24] Stopa nataliteta kod adolescenata je 11, a 2,8% žena uzrasta 20–24 godine imale su jedno

živorođeno dijete prije 18. godine.[25] Devedeset i šest posto žena uzrasta 15–49 godina završile su osnovni nivo ili više nivoe obrazovanja, u odnosu na 96,3% muškaraca. Stopa pismenosti za žene uzrasta 15–49 godina je 96,9% u odnosu na 97,9% za muškarce. Na osnovu istraživanja MICS iz 2018. godine, indeks rodnog pariteta[26] za školsko obrazovanje iznosi 1,01 za neto prilagođenu stopu pohađanja osnovne škole, 1,05 za trogodišnje srednje obrazovanje i 1,06 za četvorogodišnje. Nešto veći procenat djevojčica, starosti 36–59 mjeseci, pohađa programe obrazovanja u ranom djetinjstvu (55,6% djevojčica u odnosu na 50,7% dječaka).

Tokom 2019. godine prvi put je izračunat indeks rodne ravnopravnosti (GEI) za Crnu Goru. GEI je složeni indikator koji koristi metodologiju koju je razradio Evropski institut za rodnu ravnopravnost.[27] GEI mjeri rodnu ravnopravnost u šest domena: znanje, rad, novac, zdravlje, vrijeme i moć. Za Crnu Goru, 2019. godine GEI je iznosio 55. Iako je GEI za Crnu Goru lošiji u poređenju s vrijednošću medijane od 63 za svih 28 država članica EU, taj skor i razlika, u odnosu na medijanu u EU, varira zavisno od domena. Na primjer, skor za domen **zdravlja** bio je 86,9, što nije veliki zaostatak u odnosu na medijanu za EU od 88,1. Crna Gora najviše zaostaje za zemljama EU u domenu **moći** (35,1 u odnosu na medijanu u EU od 51,9) i **novca** (59,7 u odnosu na medijanu u EU od 80,4). Što se tiče učešća u političkoj sferi, nakon izbora iz avgusta 2020. godine 18 žena je izabrano za poslanice u skupštini. To znači da 22% izabranih predstavnika na nacionalnom nivou čine žene,[28] što je daleko ispod cilja od 40% postavljenog u Nacionalnoj strategiji održivog razvoja do 2030. godine.

Prema istraživanju iz 2017. godine, 43% žena u Crnoj Gori doživjelo je neku vrstu nasilja tokom svog života, a 18% je doživjelo nasilje u prethodnih 12 mjeseci.[29] Preovladavajući stavovi su jedan od glavnih razloga za učestalost i nedovoljno prijavljivanje rodno zasnovanog nasilja u Crnoj Gori. Ova činjenica izaziva zabrinutost, na koju je stalno ukazivano u izvještajima EU o napretku i u izvještajima Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena.[30] Rezultati MICS istraživanja iz 2018. godine takođe ukazuju na određeni stepen kulturnog prihvatanja nasilja među muškarcima i ženama.

Pravo na zdravlje

Zdravlje majke i djeteta

Posljednjih godina zabilježena su poboljšanja u oblasti perinatalne i pedijatrijske zaštite, te Crna Gora ostvaruje standarde kvaliteta usluga koji mnogo ne zaostaju za evropskim zemljama.[31] To se odrazilo na smajenje stopa smrtnosti kod djece, odojčadi i novorođenčadi od 2014. godine. Stopa smrtnosti djece ispod pet godina iznosila je 2,3 na 1.000 živorođene djece 2019. godine, u odnosu na 4, koliko je iznosila 2014. i 14,2 iz 2000. godine. Stopa smrtnosti odojčadi je 2019. godine iznosila 2 na 1.000 živorođene djece, u odnosu na 3,5 iz 2014. i 12,7 iz 2000. godine. Stopa smrtnosti novorođenčadi iznosi 1,3 na 1.000 živorođene djece u odnosu na 2,5 iz 2014. i 8,9 iz 2000. godine.[32] Stopa smrtnosti majki iznosi 6 na 100.000 živorođene djece još od 2013. godine.[33]

Došlo je do unapređenja i u smislu dostupnosti i kvaliteta njege za majke i novorođenčad. Procenat živorođene djece čijem je porođaju prisustvovalo kvalifikovano osoblje iznosi gotovo 100%, kako za opštu populaciju tako i za populaciju Roma i Egipćana. Unaprijeđen je obuhvat uslugama prenatalne zaštite, iako još uvijek postoje značajne razlike između pokrivenosti tim uslugama u slučaju žena iz romskih i egipćanskih zajednica i iz opšte populacije, kao i između žena iz siromašnijih i iz bogatijih domaćinstava, pogotovo u odnosu na posjete kvalifikovanih zdravstvenih radnika.

Kvalitet bolničke njege

U procjeni kvaliteta bolničke njege za majke i novorođenčad, iz 2016. godine,[34] konstatovano je nekoliko unapređenja u odnosu na procjenu koja je rađena 2011. godine, pogotovo u pogledu kvaliteta fizičke infrastrukture i opreme koja se koristi. Preostali nedostaci odnose se na činjenicu da ne postoje **lokalne ili nacionalne smjernice i standardizovani protokoli za vođenje njege.**

Postnatalne posjete

U Crnoj Gori sistem posjeta patronažnih sestara za djecu mlađu od četiri godine treba da odigra ključnu ulogu u smislu obezbjeđivanja postnatalne njege i preventivne usluge za odojčad. Sistem patronažnih sestara postoji u svim opštinama, ali postoje određene naznake da se obavlja manje posjeta nego što je to propisano, pogotovo preventivne prirode, usljed ograničenog vremena i nedovoljnog broja patronažnih sestara.[35] Jednim istraživanjem iz 2017. godine ustanovljeno je da su patronažne sestre sprovele 55% planiranih posjeta, sa 2,4 posjete bebama u prvoj godini života umjesto propisane četiri posjete.[36] **Daljim ulaganjem u kvantitet i kvalitet ljudskih resursa, patronažne sestre mogu da odigraju potencijalno značajnu ulogu u unapređenju ishoda koji se odnose, između ostalog, na dojenje, ishranu i imunizaciju,** što se razmatra u nastavku, kao i u sprečavanju i ranom otkrivanju nasilja nad djecom.

Rezime ograničavajućih faktora za zdravstvenu zaštitu majki i odojčadi

Javna politika/ propisi:

Ne postoje ažurirane nacionalne i lokalne smjernice i standardizovani protokoli za brigu o novorođenčadi u bolnicama, kao ni mehanizmi za praćenje njihovog sprovođenja, što ograničava napore da se unaprijedi njega i minimiziraju razlike u kvalitetu pružene njege. Ne postoji sistematska upotreba podataka za dobijanje ulaznih informacija prilikom mijenjanja i unapređenja postojećih protokola.

Institucije za podršku:

Patronažna služba treba da odigra ključnu ulogu u pružanju kvalitetne prenatalne i postnatalne njege, ali kompletno vršenje takve uloge ometa njihovo preveliko radno opterećenje. Ukoliko bi patronažna služba bila bolje osposobljena i manje pritisnuta poslom, značajno bi se mogla unaprijediti njena uloga u preventivnom staranju za djecu.

Znanje/stavovi/ prakse:

Uprkos rasprostranjenoj dostupnosti servisa prenatalne zaštite, manje je vjerovatno da će ih koristiti žene s nižim nivoom obrazovanja, koje dolaze iz siromašnijih domaćinstava ili su pripadnice romskih i egipćanskih zajednica. To je dijelom uslovljeno nedostatkom razumijevanja ili svijesti o prednostima takvih servisa. U slučaju žena iz romskih i egipćanskih zajednica, postoji i dodatna prepreka stvarne ili percipirane diskriminacije od strane pružalaca usluga.

Dojenje

Od 2013. godine procenat novorođenčadi koja se podoje u prvom satu nakon rođenja porastao je za 10 procentnih poena među opštom populacijom i za više od 20 procentnih poena u romskim i egipćanskim naseljima. Međutim, troje od četvoro novorođenčadi u zemlji još uvijek se ne podoji tokom prvog sata života, a stopa isključivog dojenja tokom prvih šest mjeseci života i dalje je niska (19,5% za ukupnu populaciju i 13,6% među odojčadima u romskim i egipćanskim naseljima).

Uzroci niske stope isključivog dojenja uključuju nepostojanje nacionalnih standarda za ishranu odojčadi i male djece, što ostavlja prostora za nedorečenosti u pristupu zdravstvenih radnika u bolnicama i savjetima koji se daju prilikom patronažnih posjeta nakon rođenja. Smjernice međunarodne inicijative za bolnice po mjeri beba (BFHI) za promovisanje uspješnog dojenja nisu dosljedno primijenjene u čitavoj zemlji. Globalni izvještaj te inicijative iz 2018. godine i Smjernice za implementaciju inicijative koju su izdali UNICEF i Svjetska zdravstvena organizacija, koje još uvijek nisu u primjeni u Crnoj Gori,[37] predstavljaju ažurirani vodič za ishranu odojčadi. Nadalje, postoje dokazi da sprovođenje Kodeksa prakse iz 2017. godine za postupanje zdravstvenih ustanova i zdravstvenih radnika, u smislu marketinga zamjena za majčino mlijeko, nije dosljedno niti usaglašeno s Međunarodnim kodeksom za marketing zamjenskog mlijeka. Agresivno reklamiranje zamjenskog mlijeka i proizvoda za dopunsku ishranu koje sprovode privatne kompanije i dalje je učestalo prisutno.[38]

Podaci iz MICS istraživanja iz 2018. godine pokazuju da 78,7% žena iz najsiromašnijeg kvintila dobije savjete o dojenju u roku od dva dana od porođaja, u odnosu na 90,8% žena iz najbogatijeg kvintila. To ukazuje na potrebu da se više radi sa ženama iz kategorija koje su u nepovoljnijem položaju.

Ishrana

Podaci iz MICS istraživanja iz 2018. godine o minimalnoj raznovrsnosti ishrane i minimalnoj učestalosti obroka za djecu do 23 mjeseca starosti ukazuju na zabrinjavajući negativan trend. **Procenat odojčadi u romskim i egipćanskim naseljima koja imaju minimalnu raznovrsnost ishrane (28,4%) nije se povećao i predstavlja manje od polovine udjela među ukupnim stanovništvom (66%)**.

Štaviše, nalazi istraživanja UNICEF-a iz 2020. godine o višedimenzionalnom siromaštvu djece pokazuju da deprivaciju u pogledu ishrane najčešće doživljavaju djeca uzrasta 0–2 godine, gdje 65% djece doživljava deprivaciju u tom domenu.[39]

Tabela 1
Ishrana djece (do 2 godine starosti)
(Procenat)

	Nacionalni		Romska naselja	
	2018.	**2013.**	**2018.**	**2013.**
Rani početak dojenja (u toku prvog sata nakon rođenja)	24,1	14,4	40,9	20,3
Isključivo dojenje do šest mjeseci	19,5	16,8	13,6	14,3
Pretežno dojenje do šest mjeseci (mlijeko kao pretežni izvor ishrane)[40]	34,5	35,4	49,2	43,6
Minimalna učestalost obroka a) djeca koja su dojena	45,2	54,3	23,8	12,3
b) djeca koja nisu dojena	48,6	70,7	20,7	15,5
Minimalna raznovrsnost ishrane Procenat djece uzrasta 6–23 mjeseca koja su hranjena iz 5 ili više grupa hrane[41] tokom prethodnog dana	66,0	75,3	28,4	28,8
Minimalna učestalost obroka Procenat djece uzrasta 6–23 mjeseca koja su dobijala čvrstu, polučvrstu i kašastu hranu (plus mliječni obroci za djecu koja nisu dojena) minimalni broj puta[42] ili više tokom prethodnog dana	76,0	96,2	70,4	66,1

Izvor: Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT) i UNICEF, 2019. *Istraživanje višestrukih pokazatelja iz 2018. godine za Crnu Goru i Istraživanje višestrukih pokazatelja iz 2018. godine za romska naselja u Crnoj Gori, Izvještaj o nalazima istraživanja.*

Procenat romske i egipćanske djece mlađe od pet godina koja pate od zaostajanja u rastu smanjen je sa 27% iz 2013. godine na 21% iz 2018. godine, ali je taj procenat i dalje visok u odnosu na 7% zaostajanja u rastu među djecom u opštoj populaciji. Posmatrano zajedno s rezultatima o raznovrsnosti ishrane odojčadi, to ukazuje na činjenicu da je kvalitet ishrane među djecom romske i egipćanske populacije i dalje problem koji se može negativno odraziti na druge aspekte njihovog razvoja.[43]

Podaci iz MICS istraživanja iz 2018. godine pokazuju da 7,3% djece mlađe od pet godina ima prekomjernu težinu. U istraživanju sprovedenom 2016. godine na populaciji djece od sedam godina, uz korišćenje metodologije SZO, za 18% dječaka i djevojčica navedeno je da imaju prekomjernu težinu. Ustanovljeno je da stopa gojaznosti iznosi 23% među dječacima i 12% među djevojčicama.[44] Problemi u ishrani evidentni su i kod starije djece. Roditelji mogu da izgube kontrolu nad načinom ishrane svoje djece, jer djeca mogu da insistiraju da jedu brzu hranu, dijelom usljed pritiska vršnjaka. Donošenje hrane iz kuće može se percipirati kao društveno neprihvatljivo, kao posredni pokazatelj siromaštva i faktor koji vodi isključenju iz vršnjačke grupe.

Moja kćerka je jednog dana iz škole izašla plačući. Rekla mi je da joj je jedna drugarica rekla... Dala si mi grilovani sendvič, sirup na razblaživanje, bocu vode i malo „smokija". Rekla mi je da ne mogu da se družim s drugom djecom jer sam iz niže klase u odnosu na nju, jer ona sebi može da priušti kupovinu stvari u supermarketu.

(razgovor u fokus grupi s nezaposlenim roditeljima iz Podgorice)[45]

Još jedan važan faktor loše ishrane dijelom je uzrokovan i činjenicom da programima ishrane u školi nije posvećena prioritetna pažnja. Predškolske ustanove obezbjeđuju obroke, ali je procenat djece koja pohađaju predškolsko obrazovanje još uvijek daleko od univerzalnog obuhvata, a i nutritivni kvalitet obroka bi se mogao popraviti.[46] Programi ishrane u osnovnim školama ne obezbjeđuju se na sistematskoj osnovi. Nedostaju i podaci o deficijenciji mikronutrijenata, koji bi se mogli koristiti prilikom definisanja programa ishrane u školama, te nema dovoljno savjetodavnih usluga za roditelje u pogledu ishrane djece.[47]

Rezime ograničavajućih faktora za povećanje stopa dojenja i za bolju ishranu odojčadi i djece

Javna politika/ propisi:

Nedosljedna je primjena smjernica inicijative za porodilišta po mjeri beba, kao i Kodeksa ponašanja za marketing zamjenskog mlijeka, u kombinaciji s praksom da ne postoje mehanizmi koji garantuju praćenje sprovođenja i odgovornosti za sprovođenje. Ne postoje nacionalni standardi za ishranu odojčadi i male djece i mehanizmi kojima bi se osiguralo njihovo sprovođenje. Programima ishrane u školama (uključujući i predškolske ustanove), pogotovo za unapređenje dijetetskog unosa među djecom iz ranjivih grupa, ne daje se dovoljan prioritet u smislu javne politike (i budžetskih izdvajanja).

Institucije za podršku:

Patronažnim sestrama nedostaju resursi, obuka ili osnaženost da doprinesu većim stopama dojenja i boljim nivoima ishrane.

Znanje/ stavovi/prakse:

Nedostaju vještine i znanja među roditeljima u vezi sa zahtjevima u smislu ishrane djece različitog uzrasta. Postoje pokazatelji o značajnom pritisku vršnjaka među djecom da daju prednost brzoj hrani/grickalicama u odnosu na zdravije opcije, uz nemogućnost da se takvi obroci priušte, a koja se povezuje sa siromaštvom, uključujući i osjećaj posramljenosti.

Siromaštvo:

Neke grupe stanovništva ne mogu sebi da priušte odgovarajuću ishranu za dojilje i djecu svih uzrasta, a to je najočitije u romskim i egipćanskim zajednicama.

Imunizacija

Crnogorskim nacionalnim programom imunizacije zahtijeva se redovna obavezna vakcinacija za djecu i predviđa propisani kalendar vakcinacija.[48] Tokom protekle decenije došlo je do pada stopa obuhvata vakcinacijom, naročito prve doze vakcine za male boginje, zauške i rubeole (MMR) u drugoj godini života, koja je iznosila 55,1% 2017. godine, a 42% 2018. godine.[49] Obuhvat drugom dozom MMR vakcine iznosio je 86% 2018. godine, što je pad sa 95% 2014. godine i 97% 2010. godine.[50]

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine postavlja cilj od 95% obuhvata obaveznim vakcinama, uključujući i dvije doze MMR vakcine.

Jedna anketa iz 2019. godine o stavovima odraslih prema vakcinama pokazala je da jedna trećina odraslih vjeruje da vakcine treba izbjegavati, jer mogu da izazovu druge bolesti i da imaju neželjena dejstva. Samo nešto ispod jedne trećine smatra da su „vakcine jedan od najboljih medicinskih izuma i da su zahvaljujući njima mnoge zarazne bolesti iskorijenjene". Oko 20% ispitanika vjeruje da su objave na internetu i društvenim medijima o štetnim dejstvima vakcina tačne.[51]

Rezime ograničavajućih faktora za povećanje stopa imunizacije[52]

Javna politika/ propisi:

Sprovođenju obaveznog programa vakcinacije nije dat dovoljan prioritet. Nema podsticaja za pružaoce usluga, niti obavezujućih ciljeva, kao ni mehanizama kojima bi se snosila odgovornosti ako se ne ostvare zvanični ciljevi obuhvata imunizacijom u skladu s nacionalnim kalendarom vakcinacije. Nema ni budžetskih izdvajanja za kampanje podizanja svijesti.

Institucije za podršku:

Slabi su kapaciteti pružalaca zdravstvenih usluga i nema dovoljno programa osposobljavanja za komuniciranje o važnosti imunizacije. Ne postoji motivacija među pružaocima usluga da osiguraju blagovremenu imunizaciju.

Znanje/ stavovi/prakse:

Nedostaje znanje među pružaocima usluga u pogledu posljedica u slučaju da se ne slijedi striktni kalendar i smjernice SZO o redovnoj imunizaciju. Nedovoljno je znanje staratelja o prednostima imunizacije.

Siromaštvo/ diskriminacija:

Postoje određeni dokazi o opiranju roditelja iz romskih i egipćanskih zajednica da svoju djecu dovode u domove zdravlja na vakcinaciju.

Adolescenti i pravo na zdravstvene usluge

Mentalno zdravlje je sve više u žiži interesovanja širom svijeta, dijelom zbog otvorenijeg razgovora o tim pitanjima i sve manje stigmatizacije, ali i usljed veće pojave problema mentalnog zdravlja u kontekstu pandemije COVID-a-19.

> *Plašim se da ne poludim, a na korak sam do toga. U školi imamo pedagoga, ali nam treba pravi psiholog, koji će nam pomoći, jer smo svi oslabili. Niko ne mari za nas. Plače mi se.*
>
> (18-godišnji mladić iz Bijelog Polja)[53]

I prije pandemije COVID-a-19 postojali su pokazatelji o nedovoljnoj usmjerenosti na pitanja mentalnog zdravlja među mladim ljudima u Crnoj Gori. Sve je snažnija svijest o važnosti rješavanja problema mentalnog zdravlja, kao što to potvrđuje nedavno donošenje nacionalne Strategije za zaštitu i unapređenje mentalnog zdravlja u Crnoj Gori za period 2019–2023. godine.[54] Međutim, izazovi u njenoj implementaciji uključuju značajnu stigmu koja se još uvijek javlja u domenu mentalnog zdravlja, što odvraća djecu i adolescente da potraže pomoć. Drugo, postoje nedostaci u dostupnosti i kvalitetu liječenja za adolescente s problemima mentalnog zdravlja. Osam od ukupno 18 domova zdravlja ima centre za mentalno zdravlje koji zadovoljavaju propisane standarde.[55] Nedostatak kapaciteta u institucijama koje su specijalizovane za pitanja zavisnosti i poremećaja mentalnog zdravlja može da znači da se adolescenti ne upućuju na bolničko liječenje kada je potrebno ili da ih liječe specijalisti za odrasle, a ne za adolescente.

Nadalje, ne postoji jasna koordinacija između usluga obrazovanja, zdravstva i socijalne zaštite kako bi se omogućila rana identifikacija i upućivanje djece i adolescenata na dostupne usluge podrške. Situaciju dodatno otežava ograničen broj tzv. struč-

nih saradnika u školama (pedagozi, psiholozi ali i defektolozi, logopedi itd.) zbog normativa koji propisuju određeni broj stručnih saradnika u skladu s brojem učenika koji pohađaju datu školu, a što se naročito pokazalo kao nedostatak tokom pandemije. Centrima za socijalni rad nedostaju kadrovi za rad s adolescentima. **Odgovornost za postupanje u slučaju rizičnog i neželjenog ponašanja, kao i u slučaju anksioznosti ili depresije, obično se prebacuje s jednih na druge među roditeljima, nastavnicima i zdravstvenim radnicima**. Presudno je da ima vrlo malo ili nimalo obuka i smjernica za roditelje za otkrivanje ranih znakova nezadovoljstva i teškoća.[56] To važi i za pitanja seksualnog i reproduktivnog zdravlja, koja su često tabu teme koje izbjegavaju i adolescenti i njihovi roditelji/staratelji.[57]

Rezime ograničavajućih faktora za zadovoljenje prava adolescenata na zdravlje

Javna politika/ propisi:

Adolescenti nisu prepoznati kao posebna starosna grupa u okviru sistema javnog zdravstva. Neodgovarajući su zdravstveni servisi za dječake i djevojčice uzrasta 10–18 godina. Ne postoje jasni mehanizmi za postupanje i koordinaciju između različitih javnih servisa ili za uključivanje roditelja i samih adolescenata u definisanje i evaluaciju takvih usluga.[58]

Institucije za podršku:

Strukturni problemi sistema zdravstvene zaštite dovode do nedovoljno ulaganja u obuku i nedovoljne dostupnosti eksperata u oblasti mentalnog zdravlja. Nije se dovoljno ulagalo ni u jačanje kapaciteta stručnih radnika i roditelja da prepoznaju i liječe simptome i da komuniciraju s adolescentima o pitanjima mentalnog i reproduktivnog zdravlja.

Znanje/stavovi/ prakse:

Iako se povećava svijest o problemima mentalnog zdravlja među radnicima u zdravstvu, prosvjeti i socijalnoj zaštiti, kao i među roditeljima i samim adolescentima, i dalje postoji stigma u vezi s mentalnim zdravljem, što umanjuje ponudu za usluge poboljšanja mentalnog zdravlja kod adolescenata, kao i potražnju za tim uslugama. Tabu u vezi s reproduktivnim zdravljem takođe ograničava adolescente da potraže pomoć i usvoje potrebna znanja.

Siromaštvo/ diskriminacija:

Rezultati MICS istraživanja iz 2018. godine pokazuju znatno lošije indikatore mentalnog zdravlja među djecom i adolescentima iz romskih i egipćanskih zajednica, ističući značajne stresove i anksioznost s kojom se suočavaju te grupe.

Zagađenje vazduha i pravo djece na zdravlje

Globalno, zagađenje vazduha često se navodi kao najveća ekološka prijetnja po zdravlje, posebno za djecu i nerođene bebe. Suspendovane čestice u vazduhu imaju najveći uticaj na zdravlje: one doprinose povećanom riziku od respiratornih oboljenja i zaraza na koje su posebno osjetljiva mala djeca. Crna Gora je usvojila zakonski obavezujuća ograničenja koncentracija zagađujućih materija u vazduhu u skladu sa standardima EU.

Ne postoje ažurne procjene uticaja zagađenja vazduha na djecu. Podaci iz 2012. godine pokazuju da je procenat smrtnosti odojčadi koji se može pripisati zagađenju vazduha suspendovanim česticama iznosio 3–9% u Podgorici, 11–31% u Pljevljima i 6–19% u Nikšiću. Prevalenca bronhitisa kod djece koja se može pripisati zagađenju vazduha koje prevazilazi granice postavljene i smjernicama SZO iznosila je 0–21% u Podgorici, 0–55% u Pljevljima i 0–38% u Nikšiću. Incidenca astmatskih simptoma među djecom koja se može pripisati zagađenju vazduha iznosila je 1–7% u Podgorici, 4–25% u Pljevljima i 2–14%u Nikšiću.[59]

Rezime ograničavajućih faktora u pogledu zagađenja vazduha

Javna politika/ propisi:	Podaci:	Stavovi:	Znanje:
Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine skreće pažnju na probleme kvaliteta vazduha u sektorima energetike, grijanja u domaćinstvima i drumskog saobraćaja. U praksi se ne daje veliki prioritet razumijevanju i rješavanju problema zagađenja vazduha i drugih determinanti životne sredine po zdravlje djeteta.	Podaci o zagađenju vazduha prikupljaju se u skladu s propisima EU, ali nedostatak finansijskih sredstava znači da su podaci iz stanica koje prate kvalitet vazduha nedosljedni.	Postoje pokazatelji da se među opštom populacijom i među mladim ljudima ne daje dovoljan značaj rizicima po narušavanje životne sredine. Zbog toga je manji pritisak na Vladu i na privatni sektor da preduzimaju aktivnosti u tom pravcu i da budu pozivani na odgovornost.[60]	Potrebno je više istraživanja o uticaju zagađenja vazduha i drugih determinanti životne sredine na dječje zdravlje.

Nejednakosti u pristupu uslugama zdravstvene zaštite

Činjenica da zdravstvene usluge nisu podjednako dostupne svoj djeci predstavlja faktor koji potcrtava brojne razlike u zdravstvenim ishodima za različite prethodno navedene grupe. Podaci iz MICS istraživanja iz 2018. godine ukazuju na to da djeca iz romskih i egipćanskih zajednica, siromašna djeca, djeca iz ruralnih i udaljenih područja i djeca majki s nižim nivoom obrazovanja imaju manji pristup i lošije zdravstvene ishode. Uzroci su dijelom finansijske prirode. Iako se zvanično ne zaračunava nikakva naknada, postoje navodi o neformalnim naknadama koje se traže ili zahtijevaju. Istraživanje UNICEF-a iz 2020. godine o višedimenzionalnom siromaštvu djece u Crnoj Gori ukazuje na slučajeve kada su djevojčice iz romskih i egipćanskih zajednica smatrale da prema njima i njihovim porodicama ne postupaju dobro u bolnicama zbog njihovog etničkog porijekla. Za tu grupu djece, kao što je slučaj i s djecom sa smetnjama u razvoju, nepovoljan položaj se odražava u više sektora i mora se rješavati na međusektorski način ako se želi ostvariti optimalan uticaj. I konačno, nedostatak prevoza predstavlja još jedan faktor koji ograničava pristup onima koji žive u udaljenim područjima.

Pravo na obrazovanje

U obrazovanju su ostvarena značajna unapređenja, uključujući znatno povećanje obuhvata predškolskim obrazovanjem. Porasle su i stope pohađanja predškolskog obrazovanja i završetka osnovnog obrazovanja za djecu iz romskih i egipćanskih zajednica. I broj djece sa smetnjama u razvoju koja pohađaju redovne škole pokazuje trend rasta. Međutim, ostaju zabrinutosti u pogledu **kvaliteta** obrazovanja na svim nivoima, kao i neke preostale razlike u pristupu. To se najjasnije vidi u visokim postocima djece iz romskih i egipćanskih zajednica koja ne pohađaju srednju školu.

Rano obrazovanje djece

Ulaganje u rano obrazovanje obezbjeđuje visok povrat na uloženo, kako u smislu cjeloživotnog razvoja pojedinačnog djeteta, tako i za ljudski, društveni i kognitivni kapital zemlje. Tokom prvih pet godina života djeca stiču sposobnost da razmišljaju, komuniciraju, izražavaju emocije i uspostavljaju odnose. Učenje u ranom djetinjstvu može da unaprijedi ishode učenja u kasnijim fazama školovanja, te da smanji stope prijevremenog napuštanja škole. U ekonomskom smislu, pomaže u povećanju produktivnosti, omogućava uključivanje žena na tržište rada i smanjuje javna izdvajanja u smislu nezaposlenosti i ublažavanja siromaštva.[61]

Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT) izvijestila je o povećanju broja djece upisane u predškolsko obrazovanje sa 17.091, koliko ih je bilo školske 2014/15. godine, na 23.080 tokom školske 2019/20. godine, te o povećanju broja vaspitnih jedinica sa 118 na 170.[62] Tokom školske 2019/20. godine, 47% upisane djece bile su djevojčice, a 53% dječaci, a njih 95% je pohađalo javne predškolske ustanove.[63]

Poređenje podataka iz MICS istraživanja otkriva znatno povećanje procenta djece uzrasta 3–5 godina koja pohađaju programe obrazovanja u ranom djetinjstvu, od tek nešto ispod 40% 2013. godine na gotovo 53% 2018. godine. Manje je vjerovatno da djeca u ovoj uzrasnoj grupi iz romskih i egipćanskih naselja imaju tu priliku, a **došlo je i do blagog, ali zabrinjavajućeg smanjenja vjerovatnoće da pohađaju takve programe (sa 18,5% 2013. godine na 15,5% 2018. godine)**. Povećao se i procenat djece uzrasta neposredno pred polazak u školu koja pohađaju programe ranog obrazovanja ili osnovnu školu: 67% djece je pohađalo takve programe u godini prije zvaničnog uzrasta za polazak u školu, u poređenju s gotovo 46% 2013. godine. U porastu je i procenat romske djece u ovoj uzrasnoj grupi koja pohađaju rano obrazovanje (36,4%), pa je sada 45% onih koji pohađaju prvi razred, a koji navode da su pohađali neki program obrazovanja u prethodnoj školskoj godini.

Osim razlika u stopama pohađanja programa obrazovanja u ranom djetinjstvu između djece iz romskih i egipćanskih naselja i one iz ukupne populacije, podaci MICS istraživanja iz 2018. godine ukazuju na to da i dalje postoje razlike u tri oblasti. Prvo, **stope pohađanja razlikuju se između urbanih i ruralnih područja**, sa 61,6% djece uzrasta 3–5 godina iz urbanih područja u odnosu na 34,5% iz ruralnih područja. Drugo, **stope pohađanja variraju i među regionima,** sa stopama pohađanja od 37,1% u sjevernom, 59,6% u centralnom i 51,3% u južnom regionu. Treća razlika se uočava po **kvintilima bogatstva**, sa rasponom stopa pohađanja od 17,7% za djecu iz najsiromašnijeg kvintila do 64,8% za djecu iz najbogatijeg kvintila. Iako je došlo do značajnog porasta broja djece sa smetnjama u razvoju upisane u predškolske ustanove (sa 75 iz 2015. godine na 125 tokom 2020. godine),[64] te brojke su i dalje veoma niske.

U Završnim zapažanjima Komiteta za prava djeteta, vezano za drugi i treći periodični izvještaj Crne Gore, naglašava se **potreba za većim ulaganjima kako bi povećanje stopa upisa u predškolsko obrazovanje bilo održivo**. Što se tiče geografski neravnomjernog pristupa, Komitet preporučuje opredjeljivanje većih ljudskih, tehničkih i finansijskih resursa za dalje širenje sistema, pogotovo u ruralnim područjima.[65] To treba da prate kontinuirani napori na unapređenju kvaliteta obrazovanja.

Pozitivna strana je da su društveni stavovi prema obrazovanju u ranom djetinjstvu afirmativni. U razgovorima obavljenim za potrebe istraživanja UNICEF-a, iz 2020. godine, o višedimenzionalnom siromaštvu djece,[66] predškolsko obrazovanje iskristalisalo se kao važna tema tokom razgovora u fokus grupama s majkama romskog i egipćanskog porijekla. Negativna strana je da istraživanje ukazuje na prepreke u smislu pristupa usljed indirektnih troškova povezanih s prevozom i odjećom.[67]

Djeca koja pohađaju predškolske ustanove lakše se „uklapaju" u šire društvo i imaju manje poteškoća u školi.

(razgovor u fokus grupi s majkama romskog i egipćanskog porijekla)[68]

Rani razvoj

Prednosti obrazovanja u ranom djetinjstvu mogu se dodatno unaprijediti ako se ostvaruje u sklopu Okvira za podsticajno staranje za rani razvoj, koji su izradili SZO, Grupacija Svjetske banke i UNICEF. Taj okvir sastoji se od pet komponenti: 1. dobro zdravlje; 2. odgovarajuća ishrana; 3. staranje koje odgovara na potrebe djece; 4. prilike za rano učenje i 5. sigurnost i bezbjednost. Ostvarenje napretka po svim komponentama od presudnog je značaja za rani razvoj djece, te zahtijeva **mehanizme koordinacije da se osigura pružanje paketa usluga koje su relevantne za svih pet komponenti**. To podrazumijeva mehanizme za rješavanje nejednakosti u pristupu uslugama, staranju i podršci s kojima se djeca suočavaju u ranim godinama, a koje imaju dalekosežne implikacije na njihov budući rast i razvoj.

Indeks ranog razvoja (ECD indeks) iz MICS istraživanja iz 2018. godine mjeri procenat djece uzrasta 36–59 mjeseci koja su na očekivanom nivou razvoja u najmanje tri od sljedeća četiri domena: čitalačka i matematička pismenost, fizički razvoj, socio-emocionalni razvoj i učenje. U Crnoj Gori se ostvaruje relativno visok rezultat za opštu populaciju, ali koji je u padu (90,2% u odnosu na 94,3% 2013. godine, s izraženijim padom u dostupnosti dječjih knjiga u kući). S druge strane je nizak rezultat za djecu iz romskih i egipćanskih zajednica, ali, koji je ipak u porastu (sa 63% 2013. godine na 77% 2018. godine).

Crna Gora je 2016. godine uložila 1,4% svog BDP-a u rani razvoj u odnosu na preporučenih 2 do 3% za zemlje srednjeg dohotka.[69] Međutim, način na koji se sada sprovodi budžetsko planiranje ne omogućava planiranje i utvrđivanje izdvajanja za sveobuhvatne međusektorske intervencije u oblasti ranog razvoja. U sektorskim strategijama često nedostaje utvrđivanje troškova aktivnosti ili se izvor finansiranja navodi samo uopšteno.

Osnovno i srednje obrazovanje

Neto stope pohađanja su visoke, sa preko 96% za osnovnu školu i 88% za srednju za opštu populaciju. To predstavlja blago smanjenje u odnosu na podatke iz 2013. godine, s odgovarajućim malim povećanjem stopa djece koja ne pohađaju osnovnu i srednju školu. Ostvaren je napredak u smislu stopa završetka osnovne škole za djecu iz romskih i egipćanskih zajednica: 77% je pohađalo osnovnu školu 2018. godine u odnosu na nešto ispod 58% 2013. godine, a 55,6% je završilo osnovnu školu u odnosu na ispod 30% 2013. godine. Stopa napuštanja škole među djecom iz ove kategorije i dalje predstavlja značajan izazov.

Tabela 2
Stope pohađanja i završetka osnovnog i srednjeg obrazovanja

	Nacionalni		Romska naselja	
	2018.	**2013.**	**2018.**	**2013.**
Neto stopa pohađanja (prilagođena) Procenat djece: (a) osnovnoškolskog uzrasta koja trenutno pohađaju osnovnu ili srednju školu;	96,4	98,2	77,0	57,8
(b) srednjoškolskog uzrasta koja trenutno pohađaju srednju školu ili više nivoe obrazovanja.	88,0	93,1	7,1	5,5
Stopa nepohađanja škole Procenat djece: (a) osnovnoškolskog uzrasta koja ne pohađaju obrazovanje u ranom djetinjstvu, osnovnu ili srednju školu;	2,5	1,3	22,1	42,2
(b) srednjoškolskog uzrasta koja ne pohađaju osnovnu školu, srednju školu ili više nivoe obrazovanja.	6,5	5,5	75,4	86,7
Stopa završetka škole Procenat djece iznad predviđenog uzrasta za završni razred koja su završila taj razred: (a) osnovna škola;	96,1	98,7	55,69	29,3
(b) srednjoškolskog uzrasta koja trenutno pohađaju srednju školu ili više nivoe obrazovanja.	86,2	na	3,2	na
Efektivna stopa prelaska u srednju školu Procenat djece koja su pohađala završni razred osnovne škole tokom prethodne školske godine koja ne ponavljaju posljednji razred osnovne škole i koja su upisana u prvi razred srednje škole tokom sadašnje školske godine.	95,7	100,0	27,0	na

Izvor: Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT) i UNICEF. 2019. ***Istraživanje višestrukih pokazatelja iz 2018. godine za Crnu Goru i Istraživanje višestrukih pokazatelja iz 2018. godine za romska naselja u Crnoj Gori, Izvještaj o nalazima istraživanja.***

Kvalitet obrazovanja

Crna Gora učestvuje u OECD Programu za međunarodno ocjenjivanje postignuća učenika (PISA), kojim se ocjenjuje do kog nivoa su petnaestogodišnjaci stekli ključna znanja i vještine neophodne za puno učešće u društvu. Zasnovano je na ocjeni rezultata koje ostvaruju u čitanju, matematici i prirodnim naukama, kao procjeni dobrobiti učenika. **Rezultati PISA testiranja ukazuju na to da su prethodno sprovedene reforme u Crnoj Gori imale značajan pozitivan uticaj u pogledu matematike, ali ne tako dobar u oblasti čitanja i prirodnih nauka**.

Na testiranju 2018. godine učenici iz Crne Gore ostvarili su niže rezultate od prosjeka u zemljama OECD za sve predmete.[70] Zabrinjavajući je nalaz da između 40% i 50% učenika u Crnoj Gori ne posjeduje funkcionalnu pismenost (ispod nivoa 2) u tri različite predmetne oblasti.

Tabela 3
Rezultati na PISA testiranju za Crnu Goru, 2012, 2015. i 2018. godine

	2012.	2015.	2018.
Čitanje	422	427	421
Matematika	410	418	430
Nauka	410	411	415

Izvor: *Rezultati PISA testiranja iz 2015. godine i preporuke za obrazovnu politiku*. Predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori i Ministarstvo prosvjete Crne Gore, Podgorica, 2019; *PISA testiranje 2018. godine, Izvještaj za Crnu Goru*, OECD.

Prepreke za unapređenje kvaliteta obrazovanja

Nalazi PISA testiranja ukazuju na potrebu da se unaprijedi kvalitet obrazovanja u Crnoj Gori, a pogotovo da se osigura da obrazovni sistem obuči djecu i adolescente vještinama za XXI vijek koje im omogućavaju ulazak na tržište rada. Kritičko mišljenje, rješavanje problema, upornost i kreativnost ne vrednuju se adekvatno, te djeca završavaju obavezno obrazovanje, a da ne steknu mnoge od osnovnih vještina koje su im potrebne za dalje učenje, zapošljenje i karijeru.[71] Prepoznata je važnost rješavanja pitanja kvaliteta obrazovanja[72] i reforme su u toku.

Reforme obuhvataju obezbjeđivanje uključivanja relevantnih kompetencija u nastavne programe za osposobljavanje nastavnika i inicijalnu edukaciju nastavnika. Revizijom rađenom 2017. godine ustanovljeno je da su nastavne vještine i dalje više usmjerene na sadržaj, što ukazuje na to da edukacija nastavnika nije išla u korak s promjenama obrazovne politike.[73] U okviru aktivnosti koje se preduzimaju da bi se to pitanje riješilo, uvodi se program razvoja socio-emocionalnih vještina, uz podršku UNICEF-a, i obuhvata učenike osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta.[74]

Nejednakosti

Djevojčice ostvaruju bolje rezultate od dječaka u čitanju (s razlikom od otprilike 30 poena), iako se ta razlika smanjuje. Što se tiče matematike i prirodnih nauka, dječaci i djevojčice imaju otprilike iste šanse, što je vrijedno pomena, jer u mnogim zemljama je tendencija da dječaci ostvaruju bolje rezultate u tim oblastima. **Rezultati PISA testiranja iz 2018. godine pokazuju da učenici koji su u povoljnijem društveno-ekonomskom položaju ostvaruju bolje rezultate od učenika koji su u nepovoljnijem položaju**. To je slučaj u svim zemljama koje učestvuju u PISA testiranju, ali je ta razlika u ostvarenjima u Crnoj Gori niža od prosjeka za zemlje OECD-a. Skriveni troškovi predstavljaju prepreku za romsku i drugu djecu i stavljaju ih u nepovoljniji položaj za ostvarenje pristupa i koristi od obrazovanja. Iako sva djeca imaju pravo na besplatno obrazovanje, u načelu, u praksi postoje troškovi vezani za nabavku udžbenika, kao i drugi indirektni troškovi, kao što su oni za odjeću i prevoz.[75]

> *Neko možda nema šta da obuče i ode u školu bez odjeće ili obuće gdje ga zbog toga zadirkuju. Zbog toga im postane previše neprijatno da idu.*
>
> (DFG s adolescentima romskog porijekla, Podgorica)[76]

Međutim, osnovni uzroci koji ometaju djecu iz zajednica Roma i Egipćana da pohađaju školu prevazilaze same skrivene troškove. Oni su složeni i višedimenzionalni, a obuhvataju: jezičku barijeru (i ograničenu podršku za njeno prevazilaženje); društvenu izolaciju; stigmatizaciju i diskriminatorne stavove; loše društveno-ekonomske uslove porodice, uključujući i higijenske uslove, te slabe izglede za pronalaženje posla nakon završetka školovanja. Osim toga, kada se podaci o pohađanju škole sagledaju u sprezi s podacima o učestalosti brakova prije 18. godine života, postaje jasno da, bez obzira na to šta je uzrok a šta posljedica, postoji jasna veza između napuštanja škole i dječjih brakova.

Sprovedeno je niz pozitivnih mjera kako bi se povećao pristup školi za djecu iz romskih i egipćanskih zajednica, prvenstveno angažovanje romskih medijatora u obrazovnom sistemu. Tokom školske 2018/19. godine angažovano je 18 medijatora odnosno „saradnika za socijalnu inkluziju". Međutim, ti medijatori ne postoje u svakoj opštini, niti pružaju podršku za socijalnu inkluziju na svim nivoima obrazovanja. Usvojen je sistem za identifikaciju rizika od ranog napuštanja škole, kao i protokol za sprečavanje i djelovanje u slučaju ranog napuštanja škole.[77] Svi to koraci koji se predizimaju za rješavanje pristupa školi za romsku i egipćansku djecu zahtijevaju pojačan napor, jačanja kapaciteta i snažniji međusektorski odgovor.

Postoje nejednakosti i u smislu fizičkog stanja školske infrastrukture i opreme, što može da doprinosi nejednakostima u iskustvu učenja za djecu. Pretrpanost je problem s kojim se suočavaju mnoge škole, a s druge strane postoje slučajevi nedovoljno iskorišćenih kapaciteta na sjeveru zemlje i u ruralnim područjima.

Pristup informaciono-komunikacionim tehnologijama predstavlja još jedan izvor nejednakosti, što je kriza izazvana pandemijom COVID-a-19 vrlo očito pokazala. U prvim mjesecima pandemije, kada je prekinuto učenje u učionicama, gotovo polovina djece izbjeglica i tražilaca azila u zemlji ukazala je na potrebu podrške kako bi imala pristup online obrazovanju.[78] Svega 54,2% domaćinstava Roma i Egipćana ima pristup internetu, a samo njih 15% ima kompjuter kod kuće.[79] Problem nedostatka kompjutera s pristupom internetu posebno je izražen u sjevernom regionu i u ruralnim područjima: 23% porodica s djecom školskog uzrasta u sjevernom regionu i 25% ispitanika u ruralnim područjima navode da ne posjeduju desktop ili laptop s pristupom internetu (u odnosu na 16% za cijelu zemlju).[80]

Rezime ograničavajućih faktora da svako dijete ima pristup pravu na isti kvalitet obrazovanja

Nedovoljno i nedosljedno ulaganje u ljudske i tehničke resurse za obrazovanje u ranom djetinjstvu:

Ovo dovodi do neujednačenosti u geografskoj distribuciji i dostupnosti programa ranog obrazovanja, te nedostataka/razlika u kvalitetu. Troškovi prevoza i ostali troškovi predstavljaju prepreku za siromašnija domaćinstva, pogotovo u ruralnim područjima.

Reforme nastavnih programa:

Reforme su u toku, ali još predstoje stvari koje treba uraditi da bi se osiguralo da obavezno obrazovanje bolje obuči djecu i adolescente da budu funkcionalno pismena, da kritički misle i posjeduju vještine za XXI vijek, koje su presudne za dalje učenje i zaposlenje.

Spora realizacija promjena u osposobljavanju nastavnika:

Inicijalna edukacija nastavnika treba da drži korak s reformama nastavnih programa u školama time što će se dati veći naglasak socio-emocionalnim vještinama i ključnim kompetencijama (uključujući kritičko razmišljanje, rješavanje problema, saradnju, efektivnu komunikaciju).

Nejednakosti u kvalitetu školske infrastrukture, dostupnosti resursa:

Pogotovo je izražen nedostatak pristupa internetu i kompjuterima, što dovodi do digitalnog jaza koji dodatno pogoršava ostale nepovoljnosti u oblasti obrazovanja.

Nedovoljna pažnja posvećena ovom pitanju u javnim politikama:

Ne postoji multisektorski pristup u rješavanju višedimenzionalnih uzroka za napuštanje škole i za slabo pohađanje nastave u slučaju djece iz romskih i egipćanskih zajedica, pogotovo na nivou srednje škole.

Prelazak sa školovanja na rad

Nesmetan i uspješan prelazak sa školovanja na rad važan je kako bi mladi ljudi mogli da steknu finansijsku nezavisnost i sigurnost, ali je to takođe važno i za osjećaj samopoštovanja i samopouzdanja, kao i za mentalno zdravlje. Međutim, više pokazatelja ukazuje na to da tržište rada u Crnoj Gori, a što je slučaj i u drugim zemljama u regionu, ima poteškoća da apsorbuje svršene učenike različitih nivoa obrazovnog sistema.

Tokom 2019. godine oko 17% mladih ljudi uzrasta 15–24 godine nije bilo u obrazovanju, na zaposlenju ili obuci (NEET)[81]. Jednim istraživanjem, koje je 2016. godine sprovela Međunarodna organizacija rada (ILO), ustanovljeno je da je za **prelaz sa školovanja na rad potrebno do 61 mjesec za one koji su završili samo osnovnu školu**, u poređenju s oko 11 mjeseci za one s univerzitetskom diplomom.[82] Otprilike 60% mladih ljudi uzrasta 15–29 godina zaposleno je u neformalnom sektoru, što znači da imaju manje sigurnosti na radnom mjestu, niže zarade i nikakav ili ograničen pristup pravima u oblasti socijalne sigurnosti, rada, zdravlja i zaštite na radu.[83] Mladi ljudi iz romskih i egipćanskih porodica doživljavaju posebne poteškoće u vezi s prelaskom na formalni sektor rada.

Jedna od prepreka za nesmetan prelazak sa školovanja na rad jesu ograničene mogućnosti dobijanja usluga savjetovanja. Jedino karijerno usmjeravanje koje se nudi u javnom sistemu je ono koje obezbjeđuje Zavod za zapošljavanje. Drugu prepreku predstavlja raskorak između ponude i tražnje na tržištu rada. Ovaj raskorak nastaje zbog toga što su nastavni programi samo u ograničenom smislu usmjereni na vještine za XXI vijek, kao i zbog neusaglašenosti sistema stručnog obrazovanja s potrebama poslodavaca i nedostatka fleksibilnosti prilikom odgovora na promjenljive potrebe tržišta rada.[84]

U Crnoj Gori oko 70% srednjoškolaca pohađa stručno obrazovanje, a među zaposlenom populacijom njih gotovo 45% je završilo stručno obrazovanje.[85] Izazov je da se zadrže ti pozitivni ishodi time što bi se osiguralo da stručno obrazovanje bude usaglašeno s potrebama tržišta rada. To se može ostvariti obezbjeđivanjem veće uključenosti budućih poslodavaca u stručno obrazovanje radi bolje usaglašenosti obrazovnog sistema s potrebama poslodavaca, te da se osigura da više učenika dobije radno iskustvo kako bi mogli donositi odluke potkrijepljene boljom obaviještenošću i bolje se pripremili za formalni ulazak na tržište rada. Strategija razvoja stručnog obrazovanja za period 2015–2020. godine sadržala je mjere za promovisanje praktične obuke kod poslodavaca.[86]

Pravo na slobodno vrijeme, igru i učešće u kulturnim i umjetničkim aktivnostima

Mala djeca iz siromašnijih porodica i iz manjinskih zajednica imaju slabiji pristup knjigama, igračkama i ostalim stvarima za igru. Podaci iz MICS istraživanja iz 2018. godine ukazuju na pad od 15 procentnih poena djece do pet godina starosti koja imaju tri ili više knjiga za djecu, sa 72,7% iz 2013. godine na 58,1% u 2018. godini. Procenat djece do pet godina starosti iz romskih naselja sa tri ili više knjiga pao je na 5,5% u 2018. godini, u poređenju sa 19,1% iz 2013. godine. **Oba ta rezultata ukazuju na pad čitalačke kulture ili podsticaja da se čitaju knjige**. Prema podacima iz 2018. godine, manje je izražena razlika u procentima djece do pet godina starosti koja u igri koriste dvije ili više vrsti stvari (58,3% za djecu u romskim naseljima i 64,1% za djecu u opštoj populaciji).

Ovdje nije toliko problem samo **pravo** na slobodno vrijeme i igru, već se više problematizuje **sadržaj** igre i priroda stvari koje se koriste za igru. Značajan uticaj interneta u kombinaciji s lakim pristupom neprimjerenom sadržaju i količina vremena provedenog ispred ekrana izazivaju sve veću zabrinutost. Nalazi jednog istraživanja iz 2018. godine pokazuju da djeca i adolescenti veliki dio svog slobodnog vremena provode ispred ekrana: u prosjeku, djeca uzrasta 12–17 godina provode osam sati dnevno ispred ekrana televizora, kompjutera, tableta ili pametnog telefona,[87] a internet je postao primarni izvor informacija za adolescente. **Ustanovljeno je da se uticaj interneta i društvenih mreža povećava s uzrastom.**

> *Kad sam bio mlađi, puno sam čitao. Sada to rijetko radim.*
>
> (adolescent iz Bijelog Polja)[88]

Razumljivo je da internet otvara čitav niz novih mogućnosti, te da korišćenje interneta pomaže djeci da razvijaju vrijedne digitalne vještine. Međutim, takođe se sve više uočava potencijalni uticaj pretjeranog korišćenja društvenih medija po mentalno i fizičko zdravlje. Ujedno, prekomjerna upotreba društvenih mreža usporava usvajanje životnih vještina (usljed neravnoteže vremena provedenog ispred ekrana i vremena provedenog u nevirtuelnoj realnosti). Na primjer, paralelno s povećanjem korišćenja interneta i ekrana u slobodno vrijeme i za razonodu djece dolazi do izraženog pada učešća u tradicionalnijim aktivnostima razonode i kulture. Većina djece koja su učestvovala u istraživanju 2018. godine u prethodnoj godini nije prisustvovala kulturnom događaju bilo koje vrste: 68% nije bilo u pozorištu, 60% nije bilo u bioskopu, 74% nije obišlo muzej, 85% nije posjetilo umjetničku izložbu, a 61% nije bilo na koncertu. Nadalje, 22% djece je navelo da nisu pročitali nijednu knjigu tokom prethodne godine.

> *Internet ima svoje dobre i loše strane. Na primjer, služi nam da se informišemo. Što se tiče učenja – na njemu možemo pronaći puno toga. Ipak, postoje i loše strane, poput društvenih mreža. [...] Mnogo loših stvari kruži njima.*
>
> (razgovor u fokus grupi s adolescentkinjama iz Nikšića)[89]

Osim draži interneta, **nemogućnost da se pokriju troškovi raznih aktivnosti predstavlja još jednu prepreku za učešće u tradicionalnim vannastavnim aktivnostima**, kao što su organizovani sportovi i ples. Roditelji nisu uvijek u stanju da plate članarinu, opremu, prevoz, takmičenja ili druge troškove.

Roditelji iz sjevernog regiona naročito su zabrinuti zbog manjka opcija za dječje aktivnosti u slobodno vrijeme, što može biti posebno ograničavajuće za djevojčice.

Moja starija kćerka je talentovana za odbojku. U sportskom centru članarina je 25 eura. Pitao sam trenera da li postoji neki popust, s obzirom na to da primamo socijalnu pomoć. Rekao je da nema popusta. [...] Kada je [moja kćerka] prošle godine trebalo da ide u Sarajevo na takmičenje, nismo je mogli pustiti jer nismo mogli da priuštimo da platimo troškove.

(DFG s nezaposlenim roditeljima iz Nikšića)[90]

Pravo djece sa smetnjama u razvoju na zdravlje i obrazovanje

Podaci s popisa iz 2011. godine pokazuju da 11% stanovništva, otprilike 68.000 osoba, ima ograničene sposobnosti za obavljanje svakodnevnih aktivnosti usljed dugotrajne bolesti ili invaliditeta.[91] Skorašnja istraživanja ukazuju na potrebu da se unaprijedi multisektorska koordinacija i pružanje integrisanih usluga podrške radi ostvarenja daljeg napretka.[92]

Međusektorsku koordinaciju, uključujući i utvrđivanje broja djece sa smetnjama u razvoju u zemlji, ometa činjenica da **ne postoji saglasnost u pogledu jedinstvene definicije smetnji u razvoju.** Nema ni dosljedne primjene u svim sektorima socijalnog modela procjene i utvrđivanja smetnji u razvoju u skladu s Međunarodnom klasifikacijom funkcionisanja, onesposobljenja i zdravlja, te nema dovoljno praćenja primjene tog modela. Osim toga, ne postoje mehanizmi za međusektorsko planiranje budžeta kako bi se omogućilo planiranje i realizacija integrisanog pristupa inkluziji djece sa smetnjama u razvoju.

Strategija inkluzivnog obrazovanja za period 2019–2025. godine prepoznaje potrebu unapređenja međusektorske saradnje između obrazovnih institucija, centara za socijalni rad i zdravstvenih ustanova. Međutim, u praksi saradnja među servisima gotovo da ne postoji na lokalnom nivou, uprkos snažnom napretku na nivou javnih politika i propisa. Većina usluga i podrške koja se trenutno obezbjeđuje u raznim sektorima usko je specijalizovana (na primjer, logopedi, psiholozi, asistenti u nastavi). Postoji potreba da se više pažnje posvećuje primarnim servisima i podršci koju na nivou lokalne zajednice obezbjeđuju razredne starješine, nastavnici, socijalni i zdravstveni radnici, koji su u neposrednom kontaktu s djecom sa smetnjama u razvoju i njihovim porodicama.[93]

Izvještajem Analiza multisektorskog odgovora na potrebe djece sa smetnjama u razvoju u Crnoj Gori iz 2019. godine preporučuje se da Savjet za prava djeteta nosi ukupnu odgovornost za međusektorsku saradnju, te da se jasnije podijele odgovornosti između centralne vlade i lokalnih samouprava. Za bolju koordinaciju među Vladinim institucijama potrebna je bolja koordinacija između NVO koje pružaju većinu usluga podrške na lokalnom nivou. Prema navodima porodica, 80% usluga koje dobijaju dolaze od nevladinih organizacija. Ne postoji međusektorski plan za pružanje specijalizovanih usluga.

Razvojni monitoring, skrining i rana detekcija

Budući da je razvoj djece izuzetno brz tokom prve tri godine života, dostupnost praćenja razvoja djeteta i rano otkrivanje i intervencije posebno su važni u to vrijeme. Savjetovališta u domovima zdravlja imaju glavnu odgovornost za rano otkrivanje i intervencije. Ukoliko postoji blagovremeni i kvalitetan razvojni monitoring i skrining, djeci će biti omogućeno da dobiju odgovarajuću podršku i da budu upućena na dalje utvrđivanje i intervencije, po potrebi, a članovima porodice da dobiju informacije o smetnjama u razvoju i savjete o pravilnoj njezi.

U praksi, savjetovalištima nedostaje kvalifikovano i osposobljeno osoblje i odgovarajuća oprema. Pedijatri su preopterećeni drugim obavezama i često nemaju vremena ili nisu osposobljeni da pažljivo prate razvoj djeteta i rade skrininge kako bi lakše pratili suptilne znake zaostajanja u razvoju. Da bi se taj problem prevazišao, patronažnim sestrama se može dati komplementarna uloga, uz obezbjeđivanje odgovarajućeg osposobljavanja, da rade osnovni razvojni monitoring i skrining, te da se poboljša rad na terenu i podrška roditeljima tokom kućnih posjeta (i to kako u segmentu rane stimulacije razvoja djeteta, tako i u prepoznavanju znakova zaostajanja u razvoju). Međutim, obuhvat patronažnim servisima nije adekvatan (kako je prethodno opisano) i ne postoji protokol kojim bi se regulisala koordinacija i razmjena informacija između neo-

natologa, pedijatara i patronažnih sestara.

Broj skrininga za stariju djecu je odgovarajući, ali su njima obuhvaćena samo djecu upisana u školu, pa je stoga malo vjerovatno da će biti obuhvaćena sva romska djeca, jer su kod njih niže stope pohađanja škole i vjerovatnije je da će napustiti školu u kasnijim razredima osnovne škole i/ili da se neće upisati u srednju školu. Ostale prepreke koje ometaju rane intervencije su slaba međusektorska saradnja između zdravstvenih, obrazovnih i servisa socijalne i dječje zaštite, što može da dovede do dupliranja servisa, neefikasnosti ili nedovoljno dobrog obuhvata, kao i administrativne prepreke i još uvijek preovlađujuća negativna percepcija smetnji u razvoju, što obeshrabruje roditelje da nešto preduzmu kod ranih znakova. Efekti skrininga su umanjeni usljed nepostojanja standardizovanih alatki za razvojni monitoring i skrining.

Pristup terapijama s fokusom na porodicu, gdje roditelji dobijaju podršku i obučavaju se za praktične aspekte staranja o djetetu, može mnogo da promijeni život djece sa smetnjama u razvoju.[94] Istraživanja pokazuju da je taj problem izazvan ne samo nedostatkom osposobljavanja za stručne radnike i medicinske sestre, već i istrajavanjem na diskreditovanom „defektološkom" pristupu i usko medicinskom modelu koji preovladava u zemlji, nasuprot međunarodno preporučenom socijalnom modelu rane intervencije i rehabilitacije.

Za porodice koje žive u udaljenim i/ili ruralnim područjima, smanjen je broj i geografska distribucija rehabilitacionih servisa, tako da svi regionalni kapaciteti za rehabilitaciju ne nude neophodne specijalističke usluge ni savjetovanje niti imaju eksperte za rehabilitaciju.

Rezime ograničavajućih faktora za pristup djece sa smetnjama u razvoju pravu na zdravlje

Javna politika/propisi:

Nema dosljedne primjene socijalnog modela procjene funkcionisanja invaliditeta i ne postoje standardizovane alatke za monitoring i skrining.

Institucije za podršku:

Neodgovarajući ljudski i ostali resursi u domovima zdravlja dovode do nedostataka u ranom otkrivanju, opseg rada patronažnih sestara i njihova osposobljenost za otkrivanje zaostajanja u razvoju su nedovoljni, te postoji slaba međusektorska koordinacija kod pružanja usluga podrške.

Stavovi i pristupi:

Ne postoje pristupi u čijem je središtu porodica kod pružanja podrške roditeljima i djeci, a negativna percepcija smetnji u razvoju znači da je manje vjerovatno da će roditelji reagovati na rane signale.

Inkluzivno obrazovanje

Broj djece sa smetnjama u razvoju u redovnom obrazovanju udesetostručio se od 2010. do 2018. godine na svim nivoima obrazovanja.[95] Pristup predškolskom obrazovanju je i dalje na niskom nivou, a infrastruktura predškolskih ustanova je samo u ograničenom obimu prilagođena njihovim specifičnim potrebama. Nizak je i nivo upisa djece sa smetnjama u razvoju u srednje stručno obrazovanje.

Usvojena je Strategija inkluzivnog obrazovanja za period 2019–2025. godine, koja se nadovezuje na ostvarenja prethodne strategije za period 2014–2018. godine. Strategija predviđa progresivni razvoj društvenog modela inkluzije i koncentriše se na dva ključna elementa: (a) institucionalne reforme, s fokusom na snažnijoj saradnji između obrazovnih, zdravstvenih i socijalnih servisa, kako bi se omogućio pristup djeci sa smetnjama u razvoju redovnim školama i da dobiju odgovarajuću podršku u tim školama; i (b) jačanje kapaciteta nastavnika i svih stručnih radnika u predškolskim ustanovama i školama.

Lokalne komisije za usmjeravanje djece u obrazovne programe donose rješenja o tome da li upućuju djecu u redovne škole, resursne centre ili dnevne centre. Postoji 18 takvih komisija u zemlji, a sastavljene su od socijalnih radnika iz lokalnog centra za socijalni rad, školskog psihologa, pedijatra, defektologa i pedagoga. U saradnji sa starateljima, sastavlja se individualni razvojno-obrazovni program (IROP) za svako dijete, zavisno od okruženja u koje se dijete upućuje, a revidira se svakih šest mjeseci.[96]

Škole angažuju asistente u nastavi za podršku tokom nastavne godine. Asistenti se angažuju na godišnjoj osnovi, zavisno od potreba koje se utvrde u individualnim razvojno-obrazovnim programima. Tri resursna centra u Crnoj Gori (Resursni centar za oštećenja sluha i govora, Resursni centar za djecu i odrasle s intelektualnim smetnjama i autizmom i Resursni centar za fizičke i poremećaje vida) pružaju tehničku podršku i daju smjernice redovnim školama i vrtićima. Takođe imaju i isturena odjeljenja koja pružaju konsultantske i savjetodavne usluge. Zavod za školstvo organizuje mobilne timove psihologa i drugih stručnjaka koji obilaze škole i pomažu u izradi individualnih razvojno-obrazovnih programa i u radu s roditeljima. Uspostavljene su mreže škola i nastavnika kako bi se podstakla i omogućila razmjena iskustava, a distribuirani su priručnici i vodiči. Obezbijeđena je i obuka za zaposlene u centrima za socijalni rad i za zaposlene u stručnom obrazovanju.

Iako se povećava broj usluga u zajednici, kao što su dnevni centri, mogao bi se unaprijediti njihov obuhvat i inkluzivnost. Trenutno postoji 13 dnevnih centara za djecu i mlade u Crnoj Gori. Problem je što su korisnici dnevnih centara veoma različitog uzrasta (koji se kreće 3–27 godina), s potpuno različitim potrebama i interesovanjima. Osim toga, postoje određeni pokazatelji o nedosljednosti napora i nejednakim prilikama za djecu koja pohađaju resursne centre i dnevne centre da pređu u redovne škole, te da bi više djece s blagim ili umjerenim smetnjama **u razvoju moglo da uživa blagodeti inkluzije umjesto pohađanja segregisanih vidova rada u dnevnim centrima.**[97]

Rezime ograničavajućih faktora za inkluziju djece sa smetnjama u razvoju u redovno obrazovanje

Javna politika/propisi:

Koncept razumnog prilagođavanja nije adekvatno uvršten u zakonske propise. Terminologija koja se koristi u raznim propisima je nedosljedna.

Institucije za podršku:

Postoje nedosljednosti u pristupu lokalnih komisija za usmjeravanje i nedostaci u mehanizmima za pozivanje komisija na odgovornost. Neka djeca s blagim smetnjama pohađaju dnevne centre umjesto redovnih škola. Nedostaje međusektorska saradnja između obrazovnih, zdravstvenih i usluga socijalne i dječje zaštite na lokalnom nivou.

Znanje/stavovi/prakse:

Pozitivni stavovi prema inkluzivnom obrazovanju još uvijek ne predstavljaju normu, pogotovo van velikih gradova. Roditelji i djeca uočavaju raskorak između svojih zakonskih prava i stvarnih praksi.

Dječja zaštita

Pristup pravdi

Crna Gora je ostvarila značajan napredak u smislu usaglašavanja propisa i prakse u oblasti maloljetničkog pravosuđa[98] sa standardima i praksama Ujedinjenih nacija i Evropske unije. Osnažene su zakonske, normativne i institucionalne zaštite djeteta, uključujući i postupanje prema djeci u sukobu sa zakonom, djeci žrtvama i svjedocima krivičnih djela, te su unaprijeđeni propisi koji regulišu porodična pitanja. U ocjenama su pohvaljene pozitivne promjene u kaznenoj politici kao jedno od najznačajnijih postignuća u unapređenju prava djeteta i regionu.[99] Postoji jasan trend pada maloljetničke delinkvencije i veća primjena alternativnih i restorativnih pristupa prema djeci u sukobu sa zakonom.

Međutim, uprkos tim impresivnim zakonskim i institucionalnim reformama, nisu svi sudski postupci koji uključuju djecu napravljeni po mjeri djeteta, niti se svoj djeci garantuje pristup pravdi. **Samo dio djece čija su prava prekršena oglase se i potraže zaštitu, a još je manje onih koji dobiju djelotvoran lijek**. Djeca zvanično mogu da pokrenu razne pravosudne postupke, bilo sama ili preko svojih roditelja ili staratelja, ali se to u praksi rijetko dešava, pogotovo ako se radi o djeci iz osjetljivih kategorija.

I dalje ostaju sljedeći izazovi i ograničavajući faktori kod realizacije prava svakog djeteta na pravdu:

Pristup besplatnoj pravnoj pomoći. Zakonom o besplatnoj pravnoj pomoći obuhvaćen je samo ograničen broj kategorija djece. Usljed toga je veoma mali broj djece korisnika prava na besplatnu pravnu pomoć. Nadalje, čak i u slučaju djece koja imaju to pravo roditelji ne pokazuju inicijativu da podnesu zahtjev za besplatnu pravnu pomoć. Od kada je donesen zakon, 2012. godine, djeca bez roditeljskog staranja podnijela su samo dva zahtjeva za besplatnu pravnu pomoć (2015. i 2018. godine),[100] a samo je jedan zahtjev odobren. Taj zakon treba izmijeniti i dopuniti da bi se osigurao pristup pravdi za svu djecu, pogotovo onu u nepovoljnom položaju.

Nejasnoće u pogledu tumačenja izraza „u najboljem interesu djeteta“. Koncept najboljeg interesa djeteta unesen je u izmjene i dopune Porodičnog zakona iz 2016. godine. Međutim, postoje određene dileme u pogledu utvrđivanja i tumačenja najboljeg interesa. Taj koncept nije u potpunosti primijenjen na sve upravne i sudske postupke, kao ni u svim politikama i programima koji utiču na djecu.[101]

Nedostatak pristupa po mjeri djeteta. U pojedinim slučajevima sudski i upravni postupci ne ispunjavaju sve uslove da budu po mjeri djeteta. Nedostaje multidisciplinarni holistički pristup pružanju podrške djeci, pogotovo djeci žrtvama i svjedocima krivičnih djela prije, tokom i nakon sudskog postupka. Iako postoje policijski službenici, tužioci, sudije i advokati specijalizovani za rad s djecom, potrebno im je dalje i kontinuirano usavršavanje/obuka.

Nedostaci u garancijama prava djece da se čuje njihovo mišljenje. Iako se zakonskim okvirom garantuje pravo djetetu da izrazi svoje mišljenje, još uvijek nisu uspostavljeni preduslovi za to u odnosu na svu djecu[102] kako bi mogla da izraze svoje mišljenje u okruženju prilagođenom djeci i na način da se njihovo mišljenje uvažava.[103] Neka djeca ne dobijaju odgovarajuću podršku, pa im se time u potpunosti uskraćuje pravo da budu saslušana, pogotovo djeca s intelektualnim smetnjama u razvoju.

Raskorak između zakonskih prava i raspoloživih ljudskih, tehničkih i finansijskih resursa. Nije opredijeljeno dovoljno tehničkih i finansijskih resursa i podrške za sprovođenje standarda pravde po mjeri djeteta, a nema ni dovoljno saradnje među institucijama. To posebno važi za centre za socijalni rad, koji imaju značajne zakonske odgovornosti u postupcima koji uključuju djecu.

Pristup informacijama. Nema dovoljno pristupa informacijama po mjeri djeteta, što djeci otežava da razumiju svoja prava i da znaju kome da se obrate u slučaju kada su im prava povrijeđena. Bilo je pokušaja da se ovo pitanje riješi, uključujući i putem uspostavljanja posebne stranice na sajtu Ministarstva pravde. UNICEF je podržao Kancelariju Zaštitnika ljudskih prava i sloboda u izradi materijala primjerenih djeci, uključujući i njihovu distribuciju djeci u ruralnim područjima, a pojedine NVO su pripremile materijale primjerene djeci o dječjim pravima i kako ostvariti pristup pravdi. Međutim, potrebna je dalja promocija i promjena društvenih normi kako bi se osiguralo da djeca i njihove porodice budu upoznati sa svojim pravima i načinima kako da traže zaštitu u slučaju povreda prava djeteta.

Dominantne kulturne percepcije o mjestu djece u društvu. Društvene norme i nepercipiranje djece kao nosilaca prava ili nedostatak informacija i dalje djeci otežavaju pristup pravosudnom sistemu, traženje zaštite kada su im prava povrijeđena i postizanje pravičnih ishoda u pravosudnim postupcima. Čini se da se pravo djece na pristup pravdi još uvijek ne razumije niti jasno percipira, pa ni od strane same djece. Potrebni su dalji napori kako bi se mijenjale društvene norme u tom smislu.

Fragmentisani zakonski okvir. Sadašnji fragmentisani zakonski okvir predstavlja prepreku za pravičan pristup djece pravdi. Iako su možda dobra rješenja za djecu ostvarena u nizu zakona, tako fragmentisana priroda zakonskog okvira komplikuje pristup tim informacijama djeci i njihovim roditeljima i starateljima kako bi razumjeli svoja prava na pravdu i načine realizacije tih prava.

Nedostaci u bazama podataka i korišćenju podataka prilikom definisanja javnih politika. U ranijim revizijama ukazivano je na problem dostupnosti podataka,[104] pogotovo raščlanjenih podataka za razne kategorije, te na slabo razumijevanje od strane pravnih profesionalaca i donosilaca odluka koje vrste podataka i analiza su potrebne. Nedostatak podataka rješava se uz podršku UNICEF-a. Razrađen je niz zajedničkih indikatora o djeci koja učestvuju u svim pravosudnim postupcima, koje su odobrili Ministarstvo pravde i Sudski savjet. To će biti dio budućih aktivnosti na prikupljanju podataka u okviru informacionog sistema pravosuđa (ISP) i Uprave za statistiku.[105]

Strategija za reformu pravosuđa za period 2019–2022. godine predviđa da se djeci omogući pristup pravdi tako što bi se unaprijedio sistem besplatne pravne pomoći, ojačali kapaciteti stručnih radnika u pravosuđu koji rade s djecom, uspostavila infrastruktura za pravdu po mjeri djeteta i podigla svijest kod djece i njihovih porodica o pristupu pravdi, pogotovo kod djece i porodica u najnepovoljnijem položaju.

Rezime ograničavajućih faktora za garantovanje prava na pravdu svakom djetetu

Javna politika/ propisi:	Institucije za podršku:	Znanje/ stavovi/ praksa:	Raspoloživost i korišćenje prava:
Fragmentisani zakonski okvir komplikuje pristup informacijama djeci i njihovim roditeljima/starateljima koje bi im omogućile da razumiju svoja prava na pravdu. Evidentno je ograničenje kategorija djece koja imaju pravo na besplatnu pravnu pomoć, kao i nedovoljan obuhvat Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći.	Očigledan je raskorak između zakonskih standarda u pogledu prava djece na postupke po mjeri djeteta i raspoloživih resursa da se osigura njihova implementacija, kao i nedostatak koordinacije među nadležnim institucijama. Primjetni su nedostaci u raspoloživosti i dostupnosti sudskih i upravnih postupaka po mjeri djeteta za svu djecu u kontaktu sa zakonom u parničnim, prekršajnim, krivičnim i upravnim postupcima. Nedovoljna je specijalizacija stručnih radnika u sektoru pravosuđa koji rade s djecom u kontaktu sa zakonom u vezi s međunarodnim standardima za pristup djece pravdi i postupke po mjeri djeteta. Neodgovarajuća je podrška za djecu kojom im se u praksi garantuje pravo da izraze svoje mišljenje tokom pravosudnih postupaka.	Djeca se ne doživljavaju kao nosioci prava, što se negativno odražava na vjerovatnoću da će djeca i njihovi staratelji potražiti pravnu zaštitu u slučaju povrede prava ili da će aktivno tražiti informacije o svojim pravima.	Treba uspostaviti pravosudni informacioni sistem i uključiti sve indikatore relevantne za djecu u kontaktu sa zakonom, kao i za djecu/maloljetnike u maloljetničkom zatvoru i ustanovama zavodskog tipa.

Zaštita od svih vidova nasilja, seksualnog iskorišćavanja, zloupotrebe droga i dječjeg rada

Iskustvo nasilja ometa razvoj djece, sposobnost učenja i uspjeh u školi. Takvo iskustvo ih spriječava da razvijaju pozitivne odnose i utiče na nizak nivo samopouzdanja, emocionalnu patnju i depresiju, a može da vodi i do rizičnog ponašanja i samopovrjeđivanja.[106] Djeca mogu da budu i žrtve i svjedoci nasilja, a istraživanja su pokazala da djeca koja svjedoče tome da jedan roditelj napada drugog u sopstvenom domu često razvijaju emocionalne probleme, poremećaje u kognitivnom funkcionisanju i prihvataju stavove u vezi s nasiljem koje treba rješavati na duži rok.[107]

Crna Gora je posvećena eliminaciji nasilja nad djecom, te je preduzela značajne korake tokom protekle decenije kako bi usaglasila svoj zakonski i strateški okvir s međunarodnim standardima. Od

2017. godine postala je prepoznata kao jedna od pionirskih zemalja u Globalnom partnerstvu za okončanje nasilja nad djecom.[108] Takva posvećenost ogleda se i u ratifikaciji Konvencije Savjeta Evrope o zaštiti djece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja (Lanzarot konvencija) iz 2010. godine i Konvencije Savjeta Evrope za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istambulska konvencija) iz 2013. godine.

Usvajanje Strategije za prevenciju i zaštitu djece od nasilja za period 2017-2021. godine predstavlja dalju posvećenost unapređenju zakonskog i institucionalnog okvira. Ukupan cilj je osnaživanje nacionalnog sistema uvođenjem multidisciplinarnog odgovora na sprečavanje nasilja i zaštitu fizičkog i mentalnog zdravlja djece izložene nasilju ili u riziku od nasilja. Taj odgovor predviđa brigu i servise za djecu žrtve nasilja. Vlada je 2017. godine osnovala radnu grupu sastavljenu od predstavnika ministarstava rada i socijalnog staranja, prosvjete, zdravlja, pravde, kulture i unutrašnjih poslova, kao i predstavnika NVO sektora, za praćenje realizacije ove Strategije.

Ostale relevantne i progresivne promjene u nacionalnim propisima uključuju izmjene i dopune Porodičnog zakona iz 2016. godine, kojima se izričito zabranjuju svi vidovi nasilja, uključujući i fizičko kažnjavanje, u svim okruženjima i od strane svih koji dolaze u kontakt s djecom. U saradnji s UNICEF-om, Vlada je 2016. godine pokrenula kampanju „Zaustavimo nasilje na internetu", koja je kasnije prerasla u kampanju protiv svih vidova nasilja nad djecom. U kampanji je poseban naglasak stavljen na sprečavanje nasilja u porodici, uključujući i kampanje za podizanje svijesti kako djece tako i roditelja, kao i aktivnosti jačanja kapaciteta stručnih radnika.

Djeca su sve izloženija digitalnom nasilju, odnosno nasilju u virtuelnom svijetu. Ne prate se redovno podaci o pojavi i uticaju nasilja nad djecom na internetu. Globalno istraživanje o djeci na internetu (Global Kids Online Survey), koje je sprovedeno u Crnoj Gori 2015/2016. godine,[109] pokazalo je da je 29% djece vidjelo slike na internetu koje su očito seksualne prirode najmanje jedanput u protekloj godini. Djeca su takođe izložena i nasilju od strane svojih vršnjaka, uključujući i nasilje u školskom okruženju.[110]

Prema navodima Ministarstva rada i socijalnog staranja, u periodu 2017-2019. godine došlo je do povećanja od oko 40% broja slučajeva nasilja nad djecom kojima su se bavili centri za socijalni rad (međutim, to može biti odraz većeg prijavljivanja, a ne nužno povećanja broja slučajeva). Od ukupnog broja prijavljenih slučajeva, 581 slučaj desio se u porodici, a 78 van porodičnog okruženja.[111] Prema Zavodu za socijalnu i dječju zaštitu,[112] tokom prvih pet mjeseci 2020. godine registrovano je 185 slučajeva nasilja u porodici. Među njima, 155 slučajeva desilo se unutar porodice, 67 djece je bilo izloženo emocionalnom nasilju, a 50 djece svjedočilo je nasilju u porodici.[113]

Uprkos povećanju broja prijavljenih slučajeva, smatra se da se nasilje uglavnom odvija u sjenci. U praksi se prijavljuje samo mali broj slučajeva, pogotovo onih koji uključuju seksualno nasilje, a samo mali broj žrtava prijavi nasilje.

Društvena tolerancija prema nasilju. Istraživanje znanja, stavova i ponašanja u vezi s nasiljem nad djecom, sprovedeno 2016. godine u Crnoj Gori,[114] pokazalo je ne samo da su negativna iskustva u djetinjstvu daleko prisutnija nego što se to ranije mislilo, već i da u društvu u cjelini još uvijek postoji visok stepen tolerancije prema nasilju.[115] Dvije trećine ispitanika (67%) smatra da je istući dijete, ako se ne radi o teškom fizičkom kažnjavanju, ponekad djelotvorno sredstvo vaspitanja djece, a 22% doživljava fizičko kažnjavanje kao korisno za snaženje djece i dobru pripremu za život. Slični su i stavovi u pogledu vidova psihološkog nasilja – 54% ne smatra da vikanje na djecu predstavlja nasilje, a 35% ne smatra da prijetnje i ucjenjivanje djeteta predstavljaju vid nasilja. To ukazuje na raskorak između usvojenih progresivnih zakona i promjene društvenih normi koje utiču na percepciju roditelja o prihvatljivim vidovima disciplinovanja djece. Iako je izmjenama i dopunama Porodičnog zakona iz 2016. godine izričito zabranjeno fizičko kažnjavanje djece, teško ih je sprovesti u praksi. Međutim, nekoliko aktera je intenziviralo podršku po tom pitanju, uključujući i UNICEF, nevladine organizacije i Kancelariju Zaštitnika ljudskih prava i sloboda, što možda objašnjava povećanje broja slučajeva koji su prijavljeni centrima za socijalni rad u periodu 2017-2019. godine.[116]

Stigma vezana za prijavljivanje seksualnog zlostavljanja. Nešto više od polovine građana (52%) smatra da u Crnoj Gori ne postoji seksualno zlostavljanje, a manje od jedne trećine vjeruje da je prisutno (27%).[117] To ukazuje na visoku društvenu toleranciju tog problema, ali potencijalno i na stigmu koja prati ovu pojavu, a time i spriječava građane da o tome govore ili čak i da priznaju da taj problem postoji. To doprinosi nedovoljnom prijavljivanju, što smanjuje pouzdanost baza podataka i dostupnih dokaza kako bi se zagovarao širi odgovor u smislu javnih politika. S tim je povezan i problem da niska stopa prijavljivanja slučajeva može biti uzrokovana preovlađujućim stavovima među stručnim radnicima, koji imaju tendenciju da umanjuju slučajeve nasilja u porodici.[118]

Nedostatak svijesti o nasilju na internetu i vršnjačkom nasilju i nedovoljno prijavljivanje ove vrste nasilja. Postoje pokazatelji o nedostatku svijesti među djecom, roditeljima i nastavnicima o prisutnosti nasilja, kao i o potencijalnom uticaju nasilja na internetu. Sami mladi ljudi ukazali su na nedostatak svijesti o obimu i uticaju vršnjačkog nasilja.

> *Mislim da ljudi nisu svjesni koliko vršnjačko nasilje utiče na psihu i normalan razvoj djece. Neke podstakne da na nasilje odgovore još većim, a neke da prave zid oko sebe, kao barijeru za sve koji im se približe.*
>
> (srednjoškolac)[119]

Nedostatak svijesti o dugoročnom i međugeneracijskom uticaju nasilja na djecu. Sve je više dokaza o tome kako je, zbog iskustva nasilja u mladoj dobi, veća vjerovatnoća da sama žrtva sprovodi nasilje kao odrasla osoba. Kako bi se prekinuo taj međugeneracijski ciklus, neophodno je posvetiti veću pažnju podizanju svijesti o negativnim posljedicama nasilja nad djecom. Jedno istraživanje, koje je Organizacija za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS) sprovela o nasilju nad ženama u Crnoj Gori,[120] pokazalo je da je 31% žena doživjelo neki vid fizičkog nasilja od ruku odraslih osoba prije nego što su navršile 15 godina života, u poređenju s prosjekom od 27% u zemljama EU. Podaci pokazuju i da je vjerovatnije da roditelji koji su doživjeli fizičko nasilje kao djeca koriste stroge metode roditeljstva.

Koordinacija i sprovođenje multisektorskog pristupa. Multidisciplinarna i multisektorska saradnja izuzetno su važne za organizovanje djelotvornog odgovora na nasilje nad djecom na nacionalnom i na lokalnom nivou. To se ogleda u rotirajućem načelu koordinacije i sprovođenja Strategije za prevenciju i zaštitu djece od nasilja za period 2017–2021. Međusektorski pristupi i koordinacija predviđeni su i Protokolom o postupanju, prevenciji i zaštiti u slučajevima nasilja nad ženama i nasilja u porodici, usvojenim 2018. godine, kao praktičnom sredstvu za sprovođenje Zakona o zaštiti od nasilja u porodici iz 2010. godine. Protokol predviđa načine multidisciplinarnog rada, u skladu s obavezama preuzetim Istambulskom konvencijom, u slučajevima nasilja nad ženama i nasilja u porodici. U skladu s protokolom, centri za socijalni rad treba da igraju ulogu koordinacije među svim relevantnim akterima i stručnim radnicima iz drugih sektora. Izvještaji o praćenju stanja ukazuju na to da postoji značajan prostor za osnaživanje kapaciteta sektora zdravstva, prosvjete, sprovođenja zakona i pravosuđa, te da centri za socijalni rad preuzmu svoju ulogu upućivanja žrtava nasilja u porodici na odgovarajuće servise.[121] Mnogi stručni radnici (uključujući nastavnike, zdravstvene radnike, policijske službenike, stručne radnike u pravosuđu i socijalne radnike) ne samo da ne posjeduju nužna znanja, kapacitete i vještine, već nisu ni osposobljeni da slijede standardizovane procedure rada. Posljedice nedostatka takvih vještina i procedura su: slaba realizacija holističkog i integrisanog pristupa, nedovoljno prijavljivanje i sekundarna viktimizacija djece.

Nedovoljan je rad na terenu i podrška roditeljima da se podstaknu alternativni pristupi nasilnom disciplinovanju i poveća svijest o nasilju na internetu. To se trenutno rješava putem programa Roditeljstvo za cjeloživotno zdravlje male djece (za roditelje djece uzrasta 2–9 godina), koji od 2018. godine realizuju zdravstveni, obrazovni i NVO sektor u pet opština. Osim toga, usluga porodičnog

saradnika, koju u 10 opština vodi jedna NVO uz tehničku podršku UNICEF-a,[122] pruža intenzivnu podršku porodicama u krizi, porodicama s djecom u riziku od napuštanja, zanemarivanja i zlostavljanja, te porodicama s djecom koja se vraćaju sa hraniteljstva ili institucionalnog zbrinjavanja (obuhvata oko 260 djece). Kućne posjete koje na nivou primarne zdravstvene zaštite realizuju patronažne službe takođe imaju svoju ulogu u sprečavanju nasilja u porodici. Patronažne sestre presudne su za rano otkrivanje i sprečavanje nasilja u porodici i/ili zanemarivanja djeteta jer su u prilici da vide porodični život iznutra i profesionalno ga ocijene (nakon odgovarajuće obuke u oblasti praćenja znakova rizika od nasilja u porodici). Patronažne sestre su svjesne svoje uloge u sprečavanju nasilja u porodici i reaguju u slučaju sumnje.[123]

Nedostaci u podacima kao ulaznim informacijama za definisanje javnih politika i praćenje njihovog uticaja. Pregled i ocjena administrativnih izvora podataka o nasilju nad djecom, iz 2019. godine, potvrdio je da na nacionalnom nivou ne postoji niz indikatora za praćenje nasilja nad djecom, te da podaci koje prikupljaju razne institucije nisu uporedivi i ne mogu se raščlaniti po ključnim varijablama važnim za praćenje povreda prava djeteta. Nedostaju sveobuhvatni podaci o broju žrtava i svjedoka i vrsti nasilja kojoj su izloženi, pogotovo u pogledu seksualnog zlostavljanja i iskorišćavanja djece na internetu. Ostaje zabrinutost da se veoma malo slučajeva prijavljuje usljed ograničene svijesti, stigmatizacije i neodgovarajućih institucionalnih kapaciteta, što naglašava potrebu za boljim prikupljanjem podataka i većom odgovornošću u vezi s prijavljivanjem.

Rezime ograničavajućih faktora garancijama zaštite za djecu žrtve i svjedoke nasilja

Javna politika/ propisi:	Institucije za podršku:	Znanje/ stavovi/ prakse:	Dostupnost i korišćenje podataka:
Nedovoljno je praćenje uticaja politika. Ne postoje u potpunosti standardizovane procedure rada za integrisani odgovor na nasilje nad djecom.	Neodgovarajući su kapaciteti institucija za podršku u sektorima zdravstva i socijalne zaštite (uključujući centre za socijalni rad) da pruže podršku i sklonište za djecu žrtve i svjedoke nasilja u porodici. Ograničen je kapacitet stručnih lica na nacionalnom i na lokalnom nivou (iz sektora zdravstva, obrazovanja i socijalne i dječje zaštite) za pravovremenu identifikaciju, prijavljivanje, upućivanje i zaštitu djece u riziku od nasilja i/ili izložene bilo kom vidu nasilja. Nedovoljno je ulaganja u službe za podršku porodici radi promovisanja alternativnih modela roditeljstva da bi se pomoglo u sprečavanju i smanjenju pojave nasilja nad djecom. Ne postoje mehanizmi za koordinaciju multisektorskog odgovora na seksualno iskorišćavanje djece na internetu, za podršku djeci žrtvama seksualnog zlostavljanja i rješavanje zlostavljanja u prisilnim brakovima.	Postoji društvena tolerancija nasilja, uključujući i pribjegavanje fizičkom kažnjavanju i psihološkom nasilju. Prijave seksualnog zlostavljanja prati stigma, a pod upitnikom su i stavovi stručnih radnika koji se bave žrtvama. Ne postoji dovoljno svijesti o prisutnosti i uticaju nasilja na internetu među roditeljima, nastavnicima i djecom.	Nepotpuni su podaci o žrtvama i svjedocima nasilja i vrstama nasilja kojima su izloženi.

Rehabilitacija i reintegracija žrtava nasilja. Nacionalnim propisima predviđene su mjere za podršku žrtvama nasilja u porodici, rješavanje slučajeva seksualnog uznemiravanja, seksualnog i fizičkog napada, silovanja u braku i nasilja nad djecom, kao i za obezbjeđenje naknade štete žrtvama nasilnih krivičnih djela. Nacionalna Strategija za prevenciju i zaštitu djece od nasilja za period 2017–2021. godine navodi mjere za uvođenje novih i unapređenje postojećih usluga pomoći i podrške djeci žrtvama nasilja. One uključuju uspostavljanje nacionalne Kuće za djecu žrtve nasilja, definisanje u kakvom okruženju treba sprovoditi forenzičke razgovore i ljekarske preglede, te jačanje kapaciteta stručnih radnika u različitim sektorima koji se bave djecom žrtvama i svjedocima nasilja.

I dalje postoje ograničavajući faktori za osiguravanje podrške rehabilitaciji i reintegraciji žrtava nasilja, kao što su kapaciteti centara za socijalni rad i nedostatak skloništa.

Kapaciteti centara za socijalni rad. Centrima za socijalni rad dodijeljena je ključna uloga u obezbjeđivanju i koordinaciji zaštite i podrške djeci žrtvama i svjedocima nasilja. Žrtve zlostavljanja, zanemarivanja, nasilja u porodici i iskorišćavanja, kao i oni u riziku da postanu žrtve ili žrtve trgovine ljudima, kao i svjedoci nasilja, upućuju se na centre za socijalni rad. Međutim, skorašnje revizije ukazuju na to da centri za socijalni rad ne posjeduju neophodne ljudske i druge resurse da bi pružili odgovarajuće usluge i, dijelom i iz tog razloga, nisu pro-

aktivni u odgovoru i terenskom radu. Na primjer, Grevio Osnovni izvještaj za Crnu Goru (2018) ukazuje na nedostatke u kapacitetima centara za socijalni rad da ponude i koordiniraju podršku djeci žrtvama, što uglavnom potiče od nedovoljnih kadrovskih kapaciteta i resursa, u kombinaciji sa sve većim opsegom zadataka koji se od njih očekuju.[124] Slični zaključci u pogledu neusklađenosti resursa i zadataka izneseni su u skorašnjoj Analizi rada centara za socijalni rad.[125] Osim toga, nema dovoljnog broja kvalitetnih usluga, niti njihove raznovrsnosti, koje obezbjeđuju ostali sektori (uključujući psihološke i psihijatrijske servise u zdravstvenom sektoru), a na koje ih mogu uputiti centri za socijalni rad.

Nedostatak skloništa. Jednom revizijom iz 2017. godine ispitana su tri zvanično priznata skloništa/sigurne kuće koje vode nevladine organizacije, a koje pružaju smještaj žrtvama, gdje se prioritet daje ženama pripadnicama etničkih manjina i djeci koja su doživjela nasilje. Ustanovljeno je da kapaciteti ne zadovoljavaju sve standarde predviđene Istambulskom konvencijom.[126] Osim toga, ne postoje skloništa niti usluge posebno prilagođene žrtvama dječjih brakova niti seksualnog zlostavljanja. Takođe, nedostaje odgovarajuća podrška stručnih radnika osposobljenih da komuniciraju i prate žrtve dječjih brakova i seksualnog zlostavljanja iz romskih i egipćanskih zajednica. Potrebno je uložiti više napora i na rješavanju i pružanju podrške djeci žrtvama seksualnog zlostavljanja, uključujući i ono u prisilnim brakovima, kojim su pogođene uglavnom zajednice Roma i Egipćana (pogledati naredne pododjeljke). To ukazuje na potrebu postojanja kriznog centra posebno predviđenog za žrtve ugovorenih ranih brakova/vanbračnih zajednica.

Zaštita djece iz manjinskih ili autohtonih grupa

Djeca iz romskih i egipćanskih zajednica suočavaju se s više ranjivosti nego njihovi vršnjaci iz opšte populacije u svim aspektima prava djeteta, uključujući i pristup pravu na okruženje koje ih štiti. Prema rezultatima MICS istraživanja iz 2018. godine, djeca iz romskih i egipćanskih zajednica suočavaju se s gotovo istim stepenom rizika kao i njihovi vršnjaci da budu izloženi fizičkom kažnjavanju ili verbalnom nasilju u sopstvenom domu, ali je vjerovatnije da budu izloženi riziku od teškog fizičkog nasilja. Djeca iz romskih i egipćanskih zajednica u posebnom su riziku od sklapanja ili prisiljavanja na sklapanje dječjeg braka ili prosjačenja/života na ulici. Obje prakse skopčane su s povećanim rizikom da se iskusi nasilje. Globalni podaci pokazuju da su adolescentkinje koje se rano udaju ranjivije na nasilje u porodici i od strane intimnog partnera nego one žene koje se udaju kasnije. Često nemaju ni položaj, ni samostalnost, ni moć da odlučuju ili pregovaraju sa svojim partnerima i drugim odraslim članovima u domaćinstvu u koje su se udale. Prosjačenje se povezuje s različitim oblicima rizika, uključujući i rizik od nasilja, iskorišćavanja i ranjivosti na trgovinu ljudima.

Podaci iz MICS istraživanja iz 2018. godine pokazuju da je 1,1% djevojčica uzrasta 15–19 godina među opštom populacijom u braku u odnosu na 32,5% među istom populacijom u romskim naseljima (0% za dječake u opštoj populaciji i 15,8% za dječake u romskim naseljima). Ti podaci pokazuju da nije došlo do velikih promjena od 2013. godine kada je ovaj postotak iznosio 28,1% za djevojčice i 16,5% za dječake.[127] Nadalje, 60% žena i 20% muškaraca iz romskih zajednica uzrasta 20–24 godine navelo je da su već bili u braku prije nego što su navršili 18 godina života, u odnosu na 6% za žene i 3,2% za muškarce u opštoj populaciji.

Da bi se smanjila pojava dječjih brakova/vanbračnih zajednica u zajednicama Roma i Egipćana, treba prevazići prepreke koje obuhvataju: nedosljednosti/nedostatke u propisima i zakonskim definicijama dječjeg braka, preovlađujuće tradicionalne stavove i činjenicu da mnogi dječji brakovi/vanbračne zajednice nisu registrovani, kao i nedostatak stručne podrške na lokalnom nivou za sprečavanje dječjih brakova/vanbračnih zajednica i pružanje podrške žrtvama.

Pristup obrazovanju i međugeneracijski prenos siromaštva i nepovoljnog položaja. U odnosu na žene sa završenom osnovnom školom, iz naselja Roma i Egipćana uzrasta 15–19 godina, veći je procenat mladih žena bez obrazovanja koje su trenutno u braku ili vanbračnoj zajednici (40,9% u odnosu na 33,3%).[128]

Nedovoljno prijavljivanje i neodgovarajuća institucionalna podrška. Kao što je to slučaj i s opštom populacijom, problem predstavlja nedovoljno prijavljivanje i neodgovarajuća institucionalna podrška za identifikaciju i sprečavanje lošeg postupanja u ranoj fazi. Nedostatak vidljivosti koji iz toga proističe znači da je fokus javnih politika i usmjeravanje resursa na zaštitu, rehabilitaciju i reintegraciju žrtava dječjih i ugovorenih brakova takođe na niskom nivou.

Strategija za zaštitu od nasilja u porodici za period 2016–2020. godine uključuje konkretne aktivnosti na rješavanju pojave nasilja u romskim i egipćanskim zajednicama. One obuhvataju sljedeće: (a) jačanje kapaciteta i obuka za romske i egipćanske aktiviste u pružanju usluga osobe od povjerenja (tj. osobe kojoj se žrtva povjerava i koja prisustvuje svim zaštitnim postupcima i radnjama); (b) programi rada na terenu u samim zajednicama za razmjenu informacija o nasilju nad ženama i dostupnim uslugama, te (c) u konsultacijama s romskim NVO, izrada smjernica i protokola za policiju, centre za socijalni rad, škole, sudove i domove zdravlja o postupanju i za procesuiranje slučajeva prisilnih brakova.

Dječji rad

Najuobičajeniji vid dječjeg rada među manjinskim zajednicama je prosjačenje. Kada su natjerana na prosjačenje na ulicama, djeci se onemogućava ostvarivanje osnovnih prava, uključujući i pravo na obrazovanje, odgovarajuću zdravstvenu zaštitu, standarde života i porodično staranje. Ne postoje zvanični statistički podaci o broju romske i egipćanske djece koja žive i rade na ulici, iako priroda njihovih aktivnosti čini da su veoma vidljivi. Manje su vidljivi s tim povezani vidovi iskorišćavanja, uključujući trgovinu ljudima i ekonomsko i seksualno iskorišćavanje kojima su, moguće je, takođe izloženi. Iako su relativno dobro poznati uzroci i posljedice ovakve vrste zloupotrebe i iskorišćavanja djece, i dalje izmiče iznalaženje održivih rješenja.

Rezime ograničavajućih faktori za okončanje dječjeg rada

Javna politika/ propisi:

Nikada nije urađena sveobuhvatna strategija niti postoji neka ažurirana studija o uzrocima položaja djece prisiljene na rad. Identifikacija i sankcionisanje slučajeva djece koja prosjače na ulici nisu djelotvorni. Ni sprovođenje zakonski propisanih kazni nije se pokazalo djelotvornim. Roditelji se suočavaju s potencijalnom zatvorskom ili novčanom kaznom ili gubitkom roditeljskih prava, ali u praksi nisu uobičajeni postupci protiv roditelja koji šalju djecu da prosjače.

Podaci:

Ne vode se sistematske evidencije djece koja prosjače i nema procjene broja djece koja žive i prose na ulici.

Nedostaci u smislu institucionalne podrške:

Za djecu koja prosjače malo je raspoložive podrške, ili ona upšte ne postoji, za njihovu reintegraciju u porodicu ili smještanje na alternativne vidove staranja. Centri za socijalni rad uglavnom se uključuju nakon što policija evidentira žrtve. Osim toga, nedostaju i preventivne aktivnosti podrške za porodice koje su u riziku da im djeca završe na ulici, kao i informacije o tome kako da se djeca zaštite od rizika da postanu žrtve trgovine ljudima i radne eksploatacije, a koje bi bile dostupne djeci koja žive na ulici.

Razdvajanje od roditelja, usvajanje, djeca lišena svog porodičnog okruženja, periodične revizije upućivanja na staranje i postupanja, smjernice za roditelje, odgovornosti i pomoć države

U Crnoj Gori svako dijete bez roditeljskog staranja ima pravo na posebnu zaštitu i pomoć od strane države. To uključuje smještaj u hraniteljske porodice, usvajanje i, u izuzetnim slučajevima, smještaj u odgovarajuću ustanovu za staranje o djeci. I Porodični zakon[129] i Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti[130] fokusiraju se na sprečavanje razdvajanja porodice i pripremaju teren za hraniteljstvo, kao poželjni vid alternativnog staranja o djeci u porodičnom okruženju.

Preduzeti su značajni koraci u pravcu transformacije ustanova za zbrinjavanje u usluge alternativnog staranja i podrške, zatim proširenja alternativnih vidova staranja za djecu, s fokusom na hraniteljske porodice, te u oblasti razvoja standarda kvaliteta i procesa licenciranja usluga koje obezbjeđuju pružaoci u okviru državnih institucija i civilnog društva radi pružanja šireg opsega usluga socijalne i dječje zaštite. Skorašnji podaci pokazuju da je ostvareno ukupno smanjenje od 50% broja djece smještene u ustanove od 2010. godine.[131] Na kraju 2019. godine na institucionalnom zbrinjavanju bilo je ukupno 156 djece,[132] od čega 77 u Dječjem domu „Mladost" u Bijeloj. Većina djece koja su u ustanovama lišena su roditeljskog staranja, ali postoji i značajan broj djece sa smetnjama u razvoju koja su na institucionalnom zbrinjavanju. Tokom 2018. godine, od ukupno 151 djeteta na institucionalnom staranju, njih 99 bilo je sa smetnjama u razvoju, odnosno gotovo 66% sve djece smještene u ustanovu. To uključuje djecu koje centri za socijalni rad smještaju u ustanove u Crnoj Gori, kao i djecu, uglavnom s težim smetnjama u razvoju, koja se iz Crne Gore upućuju u ustanove u Bosni i Hercegovini i Srbiji.

U nekoliko pregleda/izvještaja[133] ukazano je na probleme s procesom deinstitucionalizacije i sprovođenjem plana transformacije, kao i prijetnje po njihovu održivost, uglavnom usljed **nedostataka u sistemu za identifikaciju djece u riziku od razdvajanja[134] i nedostatka usluga podrške porodici koje mogu dovoljno rano obezbijediti intervenciju da bi se spriječilo odvajanje djece od njihovih bioloških roditelja**. Postoje nedostaci u mehanizmima uspostavljenim za praćenje i nadzor stanja i uslova djece smještene na alternativno staranje ili[135] kao podrške za hraniteljske porodice, uključujući i nedovoljno podrške i osposobljavanja za socijalne radnike i zaposlene u ustanovama za alternativno zbrinjavanje.[136] Pregledi ukazuju i na nedostatke u sistemu za licenciranje pružalaca usluga i akreditovanje programa za usluge podrške za porodice i roditelje na lokalnom nivou.

Rezime ograničavajućih faktora za puni prelaz na alternativno neinstitucionalno staranje

Javna politika/ propisi:

Sadašnji zakonski okvir predviđa da su centri za socijalni rad institucije odgovorne za koordinaciju svih aktera u zajednici za pružanje usluga, pomoći i podrške i za materijalna davanja. Međutim, okvir ne predviđa odredbu za mehanizme koordinacije niti jasno predviđa odgovornosti predstavnika drugih sistema. Očekivanja od centara za socijalni rad značajno prevazilaze ono što njihove stvarne sposobnosti dozvoljavaju.

Nedostatak opcija za hraniteljstvo:

Hraniteljstvo može biti srodničko i nesrodničko, s tim što je nesrodničko daleko manje uobičajeno. Tokom 2019. godine postojale su 231 srodnička i 41 nesrodnička hraniteljska porodica.[137] Dva najveća nedostatka u dostupnosti hraniteljstva su nedostatak profesionalnog urgentnog hraniteljstva za žrtve nasilja i specijalizovanog hraniteljstva za djecu sa smetnjama u razvoju i djecu do tri godine starosti. Veoma mali broj djece sa smetnjama u razvoju smješta se na hraniteljstvo.

Nedostaci kapaciteta za podršku institucijama (države):

Kapacitet ključnih aktera u sektoru socijalnog staranja je nedovoljan da zadovolji tražnju za sveobuhvatnom reformom sistema socijalne i dječje zaštite. Komitet za prava djeteta preporučio je da država obezbijedi kontinuirano jačanje kapaciteta zaposlenih u Ministarstvu rada i socijalnog staranja, socijalnih radnika i zaposlenih koji rade u ustanovama za alternativno zbrinjavanje i s hraniteljskim porodicama. Međutim, u Analizi rada centara za socijalni rad iz 2018. godine[138] zagovara se teza da centri za socijalni rad nisu podjednako opremljeni za ispunjenje svojih zadataka. Osim toga, centri za socijalni rad su reaktivni i imaju tendenciju da obezbjeđuju podršku hraniteljskim porodicama samo kada se javi problem. Studija, čiju je izradu 2016. godine naručio UNICEF,[139] pokazala je da hranitelji smatraju da nisu na odgovarajući način pripremljeni da se staraju za djecu koja su im data na hraniteljstvo, što je dovelo do raskidanja nekoliko slučajeva hraniteljstva.[140]

Nedovoljno razvijen sistem lokalnih usluga u porodici i u zajednici:

Sistem usluga u porodici i zajednici još uvijek je veoma slab, te su potrebni dodatni napori kako bi se spriječilo izdvajanje iz porodice.[141] Podrška biološkoj porodici nije bila adekvatna u odnosu na napore koji su uloženi u razvoj usluga alternativnog staranja, a trenutna ponuda vaninstitucionalnih servisa nedovoljna je da zadovolji sve potrebe.[142] Jedan uzrok za takvo stanje možda leži u činjenici da, iako **mogu** da obezbjeđuju ove usluge, lokalne samouprave nisu u **obavezi** da to rade. Zbog toga dolazi do nedostatka finansijskih sredstava. Kako bi se dobilo finansiranje iz državnog budžeta, usluge moraju biti prepoznate kao prioritetne u lokalnom planu socijalne i dječje zaštite.[143] Za razvoj lokalnih servisa nije dovoljna samo decentralizacija zaduženja, već je potrebno obezbijediti i finansiranje.

Kako je to predloženo u dokumentu ***Mapa puta za prelazak s institucionalnog zbrinjavanja na život u porodici i u zajednici*** (2019), prioritetne usluge koje treba uvesti za ranjivu djecu i mlade obuhvataju urgentno hraniteljstvo, porodične saradnike, skloništa za žrtve nasilja i stanovanje uz podršku za mlade ljude koji izlaze iz sistema institucionalnog zbrinjavanja. Razvoj usluga za neposrednu podršku porodicama radi sprečavanja razdvajanja porodice i pristup održivim opcijama hraniteljstva predstavljaju temelj za unapređenje zaštite djece lišene roditeljskog staranja. Od 2016. godine pilotira se **usluga porodičnog saradnika** radi snaženja bioloških porodica i njihovih roditeljskih kompetencija kako bi se djeca zadržala u okrilje porodice, posebno ona uzrasta 0–3 godine. Tu uslugu obezbjeđuje jedna NVO u 10 opština, uz podršku UNICEF-a, a plan je Ministarstva rada i socijalnog staranja da se taj program proširi na čitavu državu.

Mapom puta iz 2019. godine procijenjeno je da je potrebno još otprilike tri godine da bi se dovršio proces transformacije Dječjeg doma „Mladost", pod uslovom da se prošire razni vidovi hraniteljstva i usluga podrške porodicama, te da stope otpuštanja iz Doma ostanu na nivou sličnom onom iz posljednjih godina. **Nedostatak finansijskih sredstava** predstavlja krupnu potencijalnu prepreku za uspostavljanje alternativnih sistema, kao i za osiguravanje da ti sistemi mogu da funkcionišu naporedo tokom perioda tranzicije. U *Mapi puta* je izračunato da bi minimalni paket usluga u porodici i u zajednici za djecu i mlade koji su trenutno na formalnom institucionalnom zbrinjavanju koštao manje-više isto kao i sadašnja kombinacija servisa koja uključuje institucionalni smještaj.

Djeca izbjeglice, spajanje porodice, nezakonito odvođenje djece i onemogućavanje njihovog povratka iz inostranstva

Migracioni tokovi u Crnoj Gori i koz Crnu Goru značajno su se povećali od početka 2018. godine, kako su izbjeglice i migranti počeli da traže alternativne puteve preko Zapadnog Balkana da stignu do država članica EU. Prosječno zadržavanje tih migranata je do 15 dana, što ukazuje na to da se Crna Gora obično ne doživljava kao konačno odredište. Tokom 2019. godine zabilježeno je preko 7.500 dolazaka. Od 1. januara do 31. decembra 2019. godine ukupno je 1.921 stranac podnio zahtjev za dobijanje međunarodne zaštite,[144] od čega su njih 196 (10,2%) bila djeca, od čega 192 u pratnji oba ili jednog roditelja i 4 maloljetnika bez pratnje.[145] Očekuje se blago smanjenje novih dolazaka 2020. godine usljed pandemije COVID-a-19 i strožih kontrola, kao i djelimičnog zatvaranja graničnih prelaza. Međutim, od januara do 1. septembra 2020. godine 1.519 migranata i stranaca koji traže međunarodnu zaštitu u Crnoj Gori ušlo je u Crnu Goru, od čega 1.277 muškaraca, 79 žena i 163 djece (uključujući i šestoro djece bez pratnje ili razdvojene od porodice).

Pristup Vlade je da osigura da se svi migranti registruju i da im se zadovolje neposredne potrebe. Registracija je i preduslov za dobijanje prava na podršku. Pokušali su se usaglasiti nacionalni propisi i okvir javnih politika sa standardima EU u pogledu prava migranata.[146] Na primjer, izmijenjeni su zakoni kojima se reguliše zdravstvena zaštita kako bi se omogućio privremeni pristup zdravstvenim uslugama i zaštiti stranaca. Sve u svemu, sada nacionalni zakonski okvir postavlja izuzetno visoke standarde za odgovor države i pružanje usluga migrantima, a u nekim slučajevima su čak postavljeni i standardi veći od onih sadržanih u sekundarnim izvorima prava EU.

Uspostavljena su dva prijemna centra za registraciju i prijem novih migranata i stranaca koji traže međunarodnu zaštitu u Crnoj Gori, od kojih je jedan (Božaj) otvoren 2020. godine. Međutim, postoje pokazatelji da kapaciteti ovih centara i ostalih institucija za podršku zaduženih za pružanje usluga u centrima ili pri centrima nisu uvijek dovoljni da se osigura puno sprovođenje svih zakonskih odredbi. Jedno ograničenje se odnosi na činjenicu da još uvijek nije uspostavljen elektronski sistem za unos i praćenje podataka. Trenutno se podaci mogu pretraživati samo ručno, što znači da se ista osoba može pojaviti u bazama podataka nekoliko puta pod različitim imenima i može da „propadne" koz pukotine sistema.

Iz tog, kao i drugih razloga, neki migranti, uključujući i djecu, ostanu neregistrovani i nevidljivi.

Ta djeca predstavljaju posebno ranjivu grupu koja treba da ima pristup konkretnim pravima i postupcima kojima se garantuje njihova zaštita. Posebno su u riziku da budu žrtve trgovine ljudima. Centri za socijalni rad često nemaju dovoljno kapaciteta da posvete pažnju njihovim potrebama, osim što formalno postupaju kao njihovi zakonski staratelji. U izvještaju EU iz 2020. godine o napretku Crne Gore preporučuje se:

Crna Gora treba dalje da jača kapacitete za odgovor na mješovite migracione tokove i integraciju izbjeglica, da nastavi da povećava ljudske i materijalne resurse opredijeljene za upravljanje granicama i sistem registracije migranata.147

Prema ***Brzoj procjeni socijalnog uticaja epidemije COVID-a-19 u Crnoj Gori***, djeca stranci koji traže međunarodnu zaštitu u Crnoj Gori i djeca izbjeglice predstavljaju grupu koja je najizloženija uticaju pandemije. Više od tri četvrtine azilanata, odnosno stranaca s odobrenom supsidijarnom zaštitom, stranaca koji traže međunarodnu zaštitu u Crnoj Gori i osoba u riziku od apatridije koje su radile, prvenstveno u neformalnom sektoru, odmah su izgubile posao ili gotovo u potpunosti izgubile prihode. Krajem maja 2020. godine 60% azilanata, odnosno stranaca s odobrenom supsidijarnom zaštitom, stranaca koji traže međunarodnu zaštitu u Crnoj Gori i osoba u riziku od apatridije i dalje je bilo bez posla ili bez mogućnosti sticanja prihoda. Taj problem je bio posebno izražen u slučaju stranaca koji traže međunarodnu zaštitu u Crnoj Gori koji su živjeli u privatnom smještaju i lica kojima je odobren status azilanata, odnosno stranaca s odobrenom supsidijarnom zaštitom, od kojih je njih 70% izgubilo posao i prihode. To podrazumijeva ozbiljan rizik da mnogi neće moći da plate stanarinu i da će postati beskućnici. Ovoj grupi djece potrebna je i dodatna podrška za onlajn učenje i dodatne časove.

U martu 2020. godine Predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori je, u bliskoj saradnji s Ministarstvom unutrašnjih poslova, Kancelarijom Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za izbjeglice (UNHCR) i Međunarodnom organizacijom za migracije (IOM), završilo ***Brzu procjenu položaja djece i porodica migranata, tražilaca azila i izbjeglica u Crnoj Gori***. Nadovezujući se na rezultate ***Brze procjene potreba***, UNICEF pruža podršku za obuku zdravstvenih radnika o zdravstvenoj zaštiti, dojenju, imunizaciji i međusektorsku obuku u vezi s najvažnijim pitanjima i eventualnim problemima u oblasti dječje zaštite, zatim međusektorsku obuku u oblasti rodno zasnovanog nasilja i pomoć u nabavci opreme za prostore po mjeri djeteta u Centru za azilante i Centru za prihvat Božaj.

Poseban niz pitanja vezan je za izbjeglice/raseljena lica iz bivše Jugoslavije. Prema UNHCR-u, od 1990-ih godina Crna Gora je imala politiku otvorenih vrata za ljude koji napuštaju svoje domove zbog sukoba u bivšoj Jugoslaviji.[148] Tokom godina je to konkretizovano uvođenjem mogućnosti lokalne integracije preko statusa stranca sa stalnim nastanjenjem.[149]

Rezime ograničavajućih faktora za obezbjeđivanje zaštite za djecu izbjeglice

Institucije za podršku:

Uprkos izuzetno visokim standardima zaštite predviđenim u legislativi, prihvatilištima i drugim kapacitetima nedostaju ljudski i drugi resursi da na koordinisan način zadovolje potrebe ishrane, zdravlja i zaštite sve djece i porodica.

Procesi registracije nisu digitalizovani:

Još uvijek ne postoji sistem koji osigurava objedinjenu bazu podataka o svim izbjeglicama i strancima koji traže međunarodnu zaštitu u Crnoj Gori, što znači da neka djeca ostaju nevidljiva i ne može se garantovati njihova bezbjednost. To posebno zabrinjava u slučaju djece bez pratnje.

Pravo na odgovarajući standard života i socijalna sigurnost

Dohodovno (monetarno) siromaštvo

Standard života često se izjednačava s odgovarajućim finansijskim sredstvima i mjeri se prihodima domaćinstva. Podaci iz Istraživanja prihoda i uslova života (SILC) (koje koristi standardizovanu metodologiju EU za definisanje i izračunavanje stopa siromaštva), iz 2019. godine, pokazuju da su djeca u Crnoj Gori u većem riziku od siromaštva od ukupnog stanovništva: 33,7% djece uzrasta 0–17 godina u riziku je od siromaštva, u poređenju sa 24,5% ukupnog stanovništva.[150] Koliki je rizik da djeca budu siromašna u velikoj mjeri zavisi od nivoa obrazovanja njihovih roditelja, statusa radnih aktivnosti i mjesta prebivališta. Rizik od siromaštva povećava se s nižim nivoom obrazovanja roditelja djeteta, te pogađa 84% djece čiji roditelji imaju nivo obrazovanja koji je ispod srednjoškolskog. Rizik od siromaštva je iznad prosjeka za domaćinstva na sjeveru zemlje (41%) i za ona u ruralnim područjima (36%). Vjerovatno je i da će rizik od siromaštva, kada su djeca u pitanju, biti veći ako je jedan roditelj nezaposlen ili su oba roditelja nezaposlena, sa 45,5% nezaposlenih odraslih osoba (starijih od 18 godina) u riziku od siromaštva, u poređenju sa 7% među zaposlenima, i tek nešto ispod 20% među samozaposlenima. Nadalje, rizik od siromaštva povećava se u zavisnosti od broja izdržavane djece u domaćinstvu: procjenjuje se da je zapanjujućih 45% domaćinstava sa troje ili više izdržavane djece u riziku od siromaštva.

Socijalna sigurnost

Pravo na garantovanu sigurnost osnovnih minimalnih prihoda u vezi je s pravom na odgovarajući standard života. Sistemi socijalne zaštite treba da obezbijede **osnovu socijalne zaštite** za djecu, čime se obezbjeđuje sigurnost osnovnog prihoda putem univerzalnog dječjeg dodatka i/ili ciljanom podrškom roditeljima i starateljima koji nemaju dovoljno sredstava. Pristup redovnim materijalnim davanjima pomaže ranjivim domaćinstvima da jačaju svoju otpornost na šokove i osigurava da ne pribjegavaju negativnim strategijama opstanka u slučaju neočekivanih šokova (ranjivost usljed krize izazvane pandemijom COVID-a-19 je trenutni primjer za takve situacije).

Crna Gora ima sveobuhvatni sistem socijalne zaštite, koji se sastoji od dvije vrste materijalnih davanja koja pogoduju širokom krugu dječje populacije – materijalno obezbjeđenje i dječji dodatak, a oba se dodjeljuju nakon ocjene imovnog stanja i administriraju se preko centara za socijalni rad. U praksi je dobijanje materijalnog obezbjeđenja porodice preduslov za dobijanje dječjeg dodatka. Ta dva davanja su jedina koja su izričito usmjerena ka siromašnim domaćinstvima i djeci. Da bi se kvalifikovali, podnosioci zahtjeva moraju dokazati da ne mogu da rade i da ne posjeduju nekretninu ili zemlju ili neku pokretnu imovinu. Izuzeci se prava u slučaju trudnica, samohranih roditelja, onih koji su upravo napustili školovanje i djece bez roditeljskog staranja.[151]

U svojim zaključnim razmatranjima iz 2018. godine, Komitet za prava djeteta izrazio je zabrinutost u pogledu toga što „je smanjena javna potrošnja za dječji dodatak, limitirana pokrivenost i uticaj socijalnih gotovinskih transfera na smanjenje siromaštva djece i smanjenje broja dječjih korisnika, dok je stopa siromaštva porasla u posljednjih nekoliko godina".[152]

I zaista, postoje pokazatelji da taj pristup restriktivnog usmjeravanja pomoći, kako je prethodno naznačeno, znači da djeca u velikom dijelu siromašne populacije ne dobijaju podršku prihodima u vidu materijalnih davanja socijalne pomoći. **Iako je više od svakog trećeg djeteta u riziku u siromaštva (pogledati ranije izneseno), svega svako deseto dijete je trenutno obuhvaćeno dječjim dodatkom. To ukazuje na značajne nedostatke u**

obuhvatu i nemogućnost garantovanja osnovne sigurnosti prihoda velikom broju djece. Nadalje, proračuni urađeni na osnovu podataka iz SILC istraživanja pokazuju da materijalna davanja u okviru socijalne pomoći koja se finansiraju iz poreza, gledano u cjelini (odnosno ne samo dječji dodatak), imaju ograničen uticaj na smanjenje procenta stanovništva u riziku od siromaštva: procenat onih koji su u riziku od siromaštva smanjuje se svega za pet procentnih poena nakon dobijanja materijalnih davanja socijalne pomoći,[153] što ukazuje na nedostatke kako u smislu obuhvata, tako i u smislu adekvatnosti davanja.

Kako je prethodno naznačeno, nezaposlenost se povezuje s povećanim rizikom od siromaštva, a nezaposleni roditelji imaju manju mogućnost da osiguraju odgovarajući standard života za svoju djecu. U javnim politikama nije dovoljno pažnje posvećeno destimulišućim faktorima za traženje posla koji nastaju usljed činjenice da – zbog restriktivnih kvalifikacionih uslova – roditelji mogu da izgube pravo na materijalno obezbjeđenje i dječji dodatak i s njima povezane subvencije ukoliko nađu zaposlenje. To ne samo da djeluje demotivišuće na traženje posla, već i stvara podsticaje za rad u neformalnom sektoru, što se, opet, vezuje s većim rizikom od nesigurnosti, neredovnosti i nestabilnosti prihoda domaćinstva.

> *Kad se roditelji zaposle, skidaju se [sa biroa za zapošljavanje], kao i njihova djeca. Pa, to je problem, zaista. Na primjer, moja kćerka mora redovno da se pregleda, a kad vas skinu s biroa, gubite zdravstveno osiguranje i sve ostalo.*
>
> (razgovor u fokus grupi s nezaposlenim roditeljima iz Podgorice)[154]

Budžetska izdvajanja koja se opredjeljuju za materijalno obezbjeđenje i dječji dodatak značajno su smanjena tokom protekle decenije. U jednoj reviziji iz 2016. godine istaknuto je smanjenje od 35% iznosa javnih izdvajanja za dječji dodatak u periodu 2013–2016. godine. Država izdvaja ispod 2% BDP-a na socijalnu zaštitu, a dječji dodatak je 2016. godine iznosio svega 0,09%, što je smanjenje sa 0,16% 2012. godine. Ukupni nivoi izdvajanja za socijalnu zaštitu, a pogotovo nivo izdvajanja za dječji dodatak i materijalno obezbjeđenje porodice, ispod su prosjeka u EU.[155] Za proširenje materijalnih davanja i usluga za djecu potreban je veći fiskalni prostor, ali se čini da će se on samo dodatno suziti, kao rezultat pandemije, usljed sve većeg nivoa javnog duga, kako je to prethodno navedeno. Međutim, nedostatak fiskalnog prostora je ujedno i pitanje određivanja prioriteta. Vjerovatnije je da će se dati veći prioritet proširenju obuhvata i adekvatnosti naknada za materijalno obezbjeđenje i dječji dodatak ako postoji više svijesti o povratu na ulaganje u socijalnu zaštitu djece. Nedavno istraživanje u Crnoj Gori jasno ilustruje kako **deprivacije koje se dožive u djetinjstvu imaju dugoročan uticaj na razvoj djeteta i kako nedostatak ulaganja u rane godine može da vodi većim nivoima socijalnih izdvajanja** kasnije u životu, što doprinosi međugeneracijskom prenosu nepovoljnog položaja. Nasuprot tome, istraživanje jasno pokazuje kako ulaganja mogu da vode ekonomskim i socijalnim povratima na duži rok.[156]

Sistem socijalne zaštite ima ograničeni kapacitet odgovora na šok. Pandemija COVID-a-19 skrenula je pažnju na potrebu da se unaprijedi odgovor postojećeg sistema socijalne zaštite na šokove, kako bi se osiguralo da može brzo da reaguje i proširi podršku horizontalno (poveća obuhvat) i vertikalno (poveća iznos davanja postojećim korisnicima). Trenutno se sprovodi analiza sistema socijalne zaštite koja treba da ponudi osnovu za reformske mjere kako bi se osiguralo stvaranje sistema socijalne zaštite koji bolje odgovara na šokove i koji može da dopre do pogođenih domaćinstava kroz neposrednu pomoć.

Rezime ograničavajućih faktora garancijama prava djece na odgovarajući standard života i osnovnu sigurnost prihoda

Javna politika/propisi:

Nema izričitog prepoznavanja socijalne sigurnosti u smanjenju dječjeg siromaštva. Pogotovo sadašnja Strategija razvoja sistema socijalne i dječje zaštite ne prepoznaje izričito ulogu sistema socijalnog staranja u smanjenju nivoa siromaštva, čime se doprinosi nedostatku pažnje u okviru ove javne politike i njenom niskom prioritetu u smislu budžetskih izdvajanja.

Definicija materijalnog obezbjeđenja i dječjeg dodatka:

Zbog prethodno opisanih restriktivnih mehanizama usmjeravanja i kriterijuma za odobravanje ovih davanja, mnoga siromašna djeca su isključena iz podrške u smislu prihoda.

Fragmentisani pristupi socijalnom staranju, posebno socijalnoj pomoći i podršci tokom nezaposlenosti:

Prevazilaženje fragmentacije treba da se zasniva na redovnim analizama efekata materijalnih davanja na učešće na tržištu rada i traženje posla i treba osigurati odgovarajuće veze između koncepta i sprovođenja servisa podrške tokom nezaposlenosti i davanja u okviru socijalne zaštite. Uspostavljanje takvih veza važno je i za rješavanje prepreka s kojima se suočavaju mladi ljudi prilikom pristupa zaposlenju, kao i za iznalaženje rješenja za one koji su u najvećem riziku od isključenosti, uključujući i mlade ljude iz romskih i egipćanskih zajednica.

Institucionalni kapaciteti i nizak nivo automatizacije:

Trinaest centara za socijalni rad opslužuje potrebe ljudi koji žive u 24 opštine. Materijalnim davanjima bavi se 19,7% stručnih radnika, a 9,0% pravnim pitanjima.[157] Prema analizi rada centara za socijalni rad iz 2019. godine, rad stručnih radnika koji se bave materijalnim davanjima prvenstveno je administrativne prirode, u vidu obrade zahtjeva za odobravanje materijalnih davanja i utvrđivanja da li su zadovoljeni kriterijumi za kvalifikovanje za takva davanja. Taj posao bi se mogao dodatno automatizovati većim i boljim korišćenjem informacija koje se unose u informacioni sistem socijalnog staranja (ISSS). Time bi zaposleni dobili više vremena da rade na vođenju slučajeva da bi se osiguralo da korisnici budu usmjereni na relevantne usluge podrške i, kada je to primjereno, da bi se motivisali u pravcu društvene uključenosti i radne aktivacije.[158]

Ne postoji institucionalna koordinacija:

Trenutno ne postoji zakonski definisana procedura za koordinaciju odgovornosti i razmjenu informacija između lokalnih samouprava i centara za socijalni rad. Na primjer, jednokratna pomoć koju građanima obezbjeđuju lokalne samouprave iz sopstvenih budžeta ne registruje se u ISSS, te Ministarstvo rada i socijalnog staranja ne može da je prati.

Nije dovoljno razvijena svijest o negativnom uticaju siromaštva djece na akumulaciju ljudskog kapitala u državi:

Činjenica da se ne daje prioritet pitanju širenja fiskalnog prostora radi proširenja obuhvata i adekvatnosti davanja za materijalno obezbjeđenje i dječji dodatak dijelom je uzrokovana nedovoljno razvijenom sviješću o dugoročnom uticaju deprivacije u djetinjstvu na budući ljudski kapital države.

Višedimenzionalno siromaštvo djece

Siromaštvo djece ne može se definisati niti mjeriti samo putem prihoda per capita. Postoje različite dimenzije siromaštva, koje se preklapaju i međusobno dodatno pogoršavaju. Iako se novčano siromaštvo djece često vezuje uz slabije ishode u drugim dimenzijama (kao što su zdravlje, obrazovanje, stanovanje, sigurnost), vjerovatno je da bi rješavanje samo dohodovnog siromaštva imalo ograničen uticaj na oblikovanje iskustva siromaštva i isključenosti djece.

Kako bi se bolje sagledalo siromaštvo djece u svim svojim aspektima, UNICEF je razradio metodu „analize višestruke preklapajuće deprivacije" (MODA), koja može da se koristi za identifikaciju različitih načina na koje djeca doživljavaju siromaštvo i kako se oni preklapaju. Predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori primijenilo je kvantitativnu MODA metodologiju, koristeći podatke dobijene iz MICS istraživanja 2018. godine, te to kombinovalo s kvalitativnim istraživanjem kako bi se stekao pun uvid u uticaj različitih faktora na siromaštvo djece i to kako djeca i njihove porodice percipiraju i doživljavaju različite dimenzije siromaštva.[159] Studija razmatra devet dimenzija siromaštva kojima su djeca izložena. Među njima, četiri se mjere na nivou domaćinstva (stanovanje, sposobnost plaćanja računa, voda i sanitarni uslovi i pristup informacijama, uključujući pristup internetu), a pet na nivou pojedinačnog djeteta (zdravlje, ishrana, rani razvoj i obrazovanje, disciplinovanje/zanemarivanje djeteta i izloženost radu i nasilju). Preliminarni rezultati pokazuju da više od 80% djece doživljava deprivaciju u najmanje jednom domenu, bez obzira na uzrast: taj procenat iznosi 96% među djecom u romskim i egipćanskim naseljima.

Za djecu uzrasta 0–23 mjeseca najveća pojedinačna deprivacija koju doživljavaju odnosi se na ishranu, iza čega odmah slijedi rani razvoj, a za djecu stariju od dvije godine najprisutnija je deprivacija u smislu zaštite (izloženost nasilnom disciplinovanju ili zanemarivanju). Oko 44% djece u svim uzrasnim grupama živi u domaćinstvima koja navode višestruke probleme u pogledu stanovanja ili pretrpanost. Ustanovljeno je da djeca iz romskih i egipćanskih zajednica doživljavaju izuzetno visoke nivoe deprivacije u većini dimenzija, pogotovo u pogledu stanovanja i uslova života. Vjerovatnije je da će djeca iz ruralnih područja doživjeti deprivaciju u smislu obrazovanja, pristupa vodi i sanitarnim uslovima, te pristupa informacijama, a u slučaju siromašne djece iz urbanih područja vjerovatnije je da će doživljavati deprivaciju u smislu zdravlja (uključujući i nizak procenat obuhvata obaveznom vakcinacijom) i dječje zaštite.

Karakteristike porodičnog porijekla utiču na rizik da djeca dožive višedimenzionalno siromaštvo. Među opštom populacijom, djeca koja žive u domaćinstvima u kojima majka ima samo osnovno obrazovanje doživljavaju više deprivacija u svim dimenzijama, a pogotovo u odnosu na pristup vodi i sanitarnim uslovima, dok djeca uzrasta 0–5 godina koja žive u domaćinstvima na čijem je čelu žena doživljavaju više deprivacija u svim dimenzijama, izuzev zaštite djeteta.

Istraživanje takođe razmatra preklapanje deprivacija u slučaju tri uzrasne grupe, čime se dobijaju važne naznake gdje treba usmjeriti međusektorske intervencije za ostvarenje dugoročnih rješenja i prekidanje međugeneracijskih ciklusa siromaštva.

Tabela 4
Procenat djece koja doživljavaju preklapajuće deprivacije po uzrasnim grupama

Opšta populacija	Romska populacija
0–23 mjeseca	
Ishrana / Rani razvoj / Stanovanje	Ishrana / Rani razvoj / Stanovanje
23% djece doživljava deprivaciju u sve tri dimenzije	65% djece doživljava deprivaciju u sve tri dimenzije
0–59 mjeseci	
Zaštita djeteta / Stanovanje / Zdravlje	Rani razvoj / Stanovanje / Komunalije
11% djece doživljava deprivaciju u sve tri dimenzije	53% djece doživljava deprivaciju u sve tri dimenzije
5–17 godina	
Zaštita djece / Stanovanje / Komunalije	Zaštita djece / Stanovanje / Komunalije
13% djece doživljava deprivaciju u sve tri dimenzije	35% djece doživljava deprivaciju u sve tri dimenzije

Izvor: Tabela preuzeta iz publikacije *Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori*, UNICEF, 2020. (nacrt).

Rezime ograničavajućih faktora za rješavanje višediminzionalnog siromaštva djece

Javna politika/propisi:

Ne postoji nacionalna strategija za smanjenje siromaštva koja bi imala cilj da prekine začarani krug u kome novčano siromaštvo predstavlja osnovni faktor koji doprinosi drugim vrstama deprivacije.

Nedostatak međusektorskih pristupa:

Za prekidanje začaranog kruga potrebno je definisanje, budžetiranje i sprovođenje međusektorskih strategija i pristupa koji kombinuju materijalna davanja u okviru socijalne zaštite s nizom servisa u oblasti dječje zaštite, zdravlja, obrazovanja i zaposlenja.

Ne postoji koordinisan sistem za kombinovanje materijalnih davanja s odgovarajućim nizom usluga u zajednici na opštinskom nivou:

Sprovođenje međusektorskih pristupa podrazumijeva mehanizme za komunikaciju i koordinaciju među različitim sektorskim institucijama na nacionalnom i nižim nivoima.

Ne postoji jasan mehanizam za finansiranje kojim bi se garantovao pristup lokalnim uslugama u porodici i u zajednici:

Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti daje okvir za pružanje takvih usluga i predviđa proces licenciranja NVO radi obezbjeđivanja standarda, ali ostavlja određene nedorečenosti u vezi s odgovornošću i ulogom opština u pružanju i finansiranju lokalnih usluga podrške, navodeći da to treba da rade „u skladu sa svojim mogućnostima". Ne postoje namjenska sredstva za lokalne socijalne usluge.

Ne postoji zvanično definisan minimalni paket usluga koje lokalne samouprave treba da obezbjeđuju kako bi osigurale da je odgovarajuća kombinacija usluga dostupna svakom djetetu kome je potrebna podrška:

Pomenuta nedorečenost u pogledu odgovornosti opština vodi do nejednakosti u pristupu lokalnim uslugama u porodici i zajednici za djecu koja žive u različitim opštinama. Deficit u dostupnosti i pristupu uslugama mogao bi se riješiti utvrđivanjem zakonski definisanog minimalnog paketa usluga koje su lokalne samouprave u obavezi da obezbjeđuju i jasnih mehanizama finansiranja kako bi se osiguralo da sve opštine u praksi mogu da garantuju te usluge.

Kapaciteti centara za socijalni rad i raspoloživost lokalnih socijalnih usluga:

Centri za socijalni rad nemaju dovoljno resursa da rješavaju potrebe pojedinaca i porodica na osnovu tehnika individualnog vođenja slučajeva.

Rezime ograničavajućih faktora za rješavanje višediminzionalnog siromaštva djece

Nedostatak usmjerenosti na prekidanje međugeneracijskog prenosa siromaštva:

Rizik da djeca žive u siromaštvu po svim dimenzijama zavisi od prihoda, obrazovanja, statusa zaposlenja i stavova roditelja. Ti faktori utiču na rizik od siromaštva i nepovoljnog položaja djeteta čak i prije rođenja, kako to, recimo, ilustruju razlike u broju posjeta u okviru prenatalne njege, koje pokazuju rezultati MICS istraživanja iz 2018. godine.

Nedovoljna pažnja koja se u javnim politikama posvećuje uticaju stanovanja na siromaštvo djece:

Ustanovljeno je da je stanovanje ispod određenog nivoa standarda povezano s lošim kvalitetom vode, slabim zdravljem, niskim kvalitetom obrazovanja i ograničenim pristupom uslugama i informacijama. Kvalitativni intervjui s djecom i porodicama iz romskih i egipćanskih zajednica, kao i s drugim akterima, pokazali su da loši uslovi stanovanja i nedostatak vode i sanitarnih uslova imaju uticaja na ličnu higijenu i ukupan nivo čistoće. To, opet, vodi osjećaju posramljenosti, kome doprinosi psihološka agresija od strane vršnjaka, što djecu odvlači od škole.[160]

Nedovoljna pažnja koja se u javnim politikama posvećuje tome kako percepcija stigmatizacije može da proističe iz siromaštva i da dodatno jača uticaj siromaštva:

Rezultati studije Višemenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori ukazuju na uticaj koji stigmatizacija može da ima na porodice koje se suočavaju s velikim novčanim i višedimenzionalnim deprivacijama, čija je posljedica veća tendencija ka izolaciji. Kontinuirana koncentracija nekih romskih i egipćanskih populacija u neformalnim naseljima s lošim ili namjenskim smještajem uzrok je većem riziku od segregacije i društvene isključenosti, sa višestrukim negativnim dugoročnim efektima na percepciju stigme i diskriminacije djece.

Nedovoljno ulaganje u rani razvoj:

Rezultati studije Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori pokazuju da je tendencija da mlađa djeca doživljavaju istovremenu deprivaciju u više dimenzija nego starija djeca. Deprivacije koje se dožive u mladom uzrastu imaju dalekosežni pojedinačni i društveni uticaj, što dodatno potvrđuje potrebu za većim ulaganjima u međusektorske programe ranog razvoja.

Participacija – građanska prava i slobode

U Crnoj Gori, kao što je to slučaj i u drugim zemljama, rijetko se smatra da djeca i adolescenti mogu dati aktivan i vrijedan doprinos društvu. Kako bi se takva percepcija mijenjala u čitavom društvu, potrebno je uložiti napore da se osigura da djeca i adolescenti budu informisani o svojim pravima, uključujući i pravo na učešće u donošenju odluka koje utiču na njihova prava. Treba uspostaviti strukture koje im omogućavaju da učestvuju u procesima donošenja odluka. Takve strukture su uvedene za djecu u kontaktu sa zakonom putem izmjena i dopuna raznih zakona koji obezbjeđuju prilike za djecu da budu vidljivija u sudskim postupcima i da iznesu mišljenje o svim stvarima koje utiču na njih i njihova prava. Kako bi se osiguralo njihovo učešće i da se čuje njihov glas, djeci i adolescentima je potrebna podrška da prevazilaze stereotipe koji mogu da im podrivaju samopouzdanje u sopstvene kapacitete i vrijednosti kao članova koji doprinose društvu.

Crna Gora je već preduzela korake u pravcu prepoznavanja i promovisanja učešća među starijom djecom, uključujući i svoj prvi Zakon o mladima iz maja 2019. godine (po Zakonu, mladi se definišu kao grupa uzrasta 16–30 godina). Strategijom za mlade za period 2017–2021. godine postavlja se šest željenih ishoda za mlade ljude, uključujući i sljedeća dva, koji su ključni za učešće adolescenata:

- mladi aktivno, motivisano i proaktivno učestvuju u procesima donošenja odluka, razvoja zajednice i kreiranja i sprovođenja politika;
- mladi su dobrog zdravlja, bezbjedni, imaju obezbijeđen pristup adekvatnom sistemu podrške za prelazak u odraslo doba i samorealizaciju.[161]

Pravo na ime, državljanstvo, pravo da znaju ko su im roditelj i na roditeljsko staranje

Pravo da se bude prepoznat kao osoba pred zakonom je presudan korak da se osigura cjeloživotna zaštita i preduslov je za vršenje ostalih prava.[162] U Crnoj Gori, upis rođenja djeteta je gotovo univerzalan i iznosi 99%.[163] Procenat upisanih rođenja djece u romskim i egipćanskim porodicama procjenjuje se na 96,2% za djecu do pet godina života i 98,5% za djecu uzrasta 5–17 godina. Komitet za prava djeteta je 2018. godine pozdravio napredak u ostvarenju gotovo univerzalnog upisa rođenja i u sprečavanju apatridije, ali je izrazio zabrinutosti da se porodice nekih grupa djece, uključujući romsku i egipćansku djecu, djecu napuštenu nakon rođenja i djecu izbjeglica, suočavaju s teškoćama prilikom upisa njihovog rođenja. Prema Zakonu o matičnim registrima, postupak upisa (do 30 dana nakon rođenja) ili naknadnog upisa (po isteku 30 dana) za djecu rođenu u zdravstvenim ustanovama sprovode područne jedinice i odjeljenja Ministarstva unutrašnjih poslova. Dužnost je osoblja u svim porodilištima u javnom zdravstvu da prijave rođenje svakog djeteta, uključujući i rođenje djeteta čija majka ima status izbjeglice, raseljenog ili interno raseljenog lica, kao i djeteta koje je majka napustila ili djeteta čija majka ne posjeduje identifikaciona dokumenta. Upis rođenja koje se desilo van bolničkog okruženja je pojednostavljen, a ukinute su naknade kako bi se osiguralo da trošak ne predstavlja prepreku ili djeluju demotivišuće za upis.

Rezime ograničavajućih faktora koji ometaju dalji napredak ka univerzalnom upisu svih rođenja

Nemogućnost pokrivanja troškova rođenja djeteta u bolnici:

Žene koje nemaju zdravstveno osiguranje moraju da plate za usluge koje su im pružene prije nego što budu otpuštene iz bolnice. Ako se ne dobije uplata, bolnice odbijaju da izdaju otpusnu listu, što komplikuje upis rođenja.[164] Iako je relativno mali broj osoba koje se nalaze u ovakvoj situaciji, moraju se izmijeniti načini upisa rođenja. UNICEF i UNHCR pružaju podršku naporima Vlade da se iznađu pilot rješenja za ovaj problem.

Nema dovoljno svijesti o važnosti upisa rođenja:

Ostali faktori koji doprinose neupisivanju rođenja djeteta u romskim i egipćanskim zajednicama odnose se na nivo obrazovanja majke i ekonomski položaj porodice. Više toga se može uraditi na edukaciji svih majki o pravima i postupku upisa rođenja.

Ne postoji jasan postupak za upis rođenja u slučaju napuštene djece:

Ostaju izazovi za djecu koja su napuštena na rođenju, pogotovo što se tiče uloge lokalnih centara za socijalni rad da nastupaju kao zakonski staratelji u vanparničnom postupku. Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo unutrašnjih poslova i UNHCR pružaju podršku raseljenim licima i rade na uklanjanju nedostataka u sistemu u slučajevima kada majke borave u zemlji bez dokumenata i kada majke nisu dio života svojih novorođenih beba. Ministarstvo unutrašnjih poslova uvelo je novu praksu upisa rođenja za tu djecu, uz podršku UNHCR-a, ali je do sada to primijenjeno samo u nekoliko opština.

Sloboda udruživanja i mirnog okupljanja, sloboda izražavanja i sloboda misli, savjesti i vjeroispovijesti

Prava na slobodu misli, savjesti i vjeroispovijesti garantovana su Ustavom Crne Gore. Zaštitnik ljudskih prava i sloboda prati realizaciju ovih prava.[165] Od 2015. godine Zaštitniku nisu podnesene pritužbe o kršenju ovih prava.[166] Međutim, ograničene su informacije o mjerama koje se preduzimaju da se ta prava garantuju djeci, pogotovo djeci iz manjinskih grupa. Na osnovu konsultacija sprovedenih za potrebe izrade Strategije za mlade, mladi ljudi smatraju da im se guši sloboda izražavanja i mišljenja, čak i u okviru njihovih porodica, pogotovo kada se kritički odnose prema nekom pitanju. Konsultacije sprovedene s djecom i adolescentima za potrebe izrade Strategije o ostvarivanju prava djeteta za period 2019–2023. godine pokazale su da se nepostojanje građanskog učešća smatra za jedan od najznačajnijih problema s kojim se suočavaju djeca u Crnoj Gori.[167]

Preovlađujući društveni stavovi prema djeci i adolescentima takvi su da se obično ne prepoznaje da oni mogu da daju svoj doprinos društvu. Prema podacima navedenim u Strategiji za mlade za period 2017–2021. godine, 54% mladih ljudi u Crnoj Gori smatra da nije moguće uticati na procese na nivou zajednice/države, a 66% ih smatra da oni uopšte ne mogu da utiču na procese donošenja odluka.

Komitet za prava djeteta konstatovao je da postojeći mehanizmi za učešće, kao što je Dječji parlament, ne omogućavaju sadržajno i osnaženo učešće djece u stvarima koje se na njih odnose i da tradicionalni stavovi još uvijek ometaju punu realizaciju prava djece da slobodno iznose svoje stavove.[168]

Rezime ograničavajućih faktora da djeca i adolescenti uživaju slobode koje su im formalno dostupne

Neobaviještenost:

Konsultacije sprovedene prilikom izrade Strategije za ostvarivanje prava djeteta pokazale su da mnoga djeca ne znaju koje aktivnosti i prilike zaista postoje i kojim organizacijama mogu da pristupe. Činjenica da građansko vaspitanje više ne čini obavezni dio školskog programa predstavlja još jedan faktor koji doprinosi neobaviještenosti. Nema sistematskog podsticanja „participatorne političke kulture".[169]

Nepovjerenje u političke i druge institucije:

Postoje pokazatelji da adolescenti nemaju povjerenja u postojeće strukture kojima se omogućava participacija. To posebno važi za političke strukture. Jedno istraživanje, sprovedeno 2019. godine među mladima (uzrasta 16–28 godina), pokazalo je da njih 70% nikada ili uglavnom ne prati politička dešavanja, a 80% obraća malo ili nimalo pažnje na političke vijesti na televiziji, radiju, u novinama ili na internetu. Oko 82% ih navodi da uglavnom ili uopšte nisu politički ili društveno aktivni.[170] Nekih 57% navodi da ne vjeruju nijednom političaru, a gotovo njih 50% smatra da se političari ne bave pitanjima koja su njima značajna.

Nedovoljno razvijeni mehanizmi za podsticanje aktivizma:

Adolescenti provode sve više slobodnog vremena na internetu i suočavaju se s ograničavanjem grupnih aktivnosti usljed pandemije COVID-a-19. Ograničene su mogućnosti za djecu da volontiraju, jer Zakon o volonterskom radu tretira volonterizam kao poseban vid radno-pravnog odnosa, a ne kao čisto dobrovoljnu i privatnu inicijativu građana. Zakon zabranjuje volontiranje djece mlađe od 15 godina, čime se destimuliše razvoj kulture volonterskog rada među mladima i adolescentima.[171] Omladinski klubovi mogu da ponude prilike za mlade ljude da se organizuju na lokalnom nivou. Uspostavlja ih Ministarstvo za sport i mlade u saradnji s opštinama.

Pristup djece informacijama i uloga medija, očuvanje identiteta djeteta i zaštita privatnosti

Pristup informacijama, uključujući medije na internetu, ima potencijal da odigra brojne pozitivne uloge u unapređenju dječjih prava. Internet je alatka koja osnažuje djecu i mlade da govore u svoje ime i izražavaju svoje stavove o politikama lokalnih i nacionalnih vlasti po nizu pitanja. E-participacija ima mnogo potencijala za promovisanje aktivizma i učešća među adolescentima i djecom. Jedno istraživanje iz 2020. godine, koje je obuhvatilo mlade uzrasta 15–25 godina, pokazalo je da oni društvene mreže doživljavaju kao važne činioce u svom životu, jer se mogu koristiti za suzbijanje društvenih nepravdi i daju im prostor za izražavanje svog mišljenja i kreativnosti.[172]

Analiza uticaja poslovnog sektora u Crnoj Gori pokazuje da u zemlji postoje brojni mediji. Pokrivenost informacijama putem društvenih medija otprilike je 62%, s blizu 400.000 korisnika društvenih medija u januaru 2020. godine.[173] Internet predstavlja prvi izvor informacija za djecu, gdje njih 42% pribavlja informacije preko pretraživača Google, 39% na Facebooku, a 35% na Instagramu.[174] Međutim, kako je to navedeno u Strategiji za mlade, mladi su identifikovali i nekoliko problema: potpuno odsustvo specijalizovanih servisa za informisanje mladih, neučestvovanje mladih u stvaranje medijskih programa za mlade, te nedostatak resursa među osobama koje rade s mladim ljudima u smislu pomoći mladima da nalaze i tumače informacije.[175]

Nalazi jednog istraživanja iz 2018. godine pokazuju da djeca i adolescenti provode veliki dio svog slobodnog vremena ispred ekrana: u prosjeku, djeca uzrasta 12–17 godina provode osam sati dnevno ispred ekrana,[176] bilo televizora, kompjutera, tableta ili pametnog telefona, a internet je postao primarni izvor informacija za adolescente. Ustanovljeno je da se uticaj interneta i društvenih medija povećava s uzrastom. Nekih 65% djece navodi da je pod uticajem reklama, a njih 57% priznaje da imitiraju svoje medijske heroje.

Regulacija kvaliteta medijskih programa za djecu (uključujući i programe na internetu) možda nije dovoljna da se izbjegne kršenje prava na privatnost i dostojanstvo djece niti za suzbijanje stereotipa o djeci kao pasivnoj, koji se često mogu sresti u medijima. Strategija za mlade za period 2017–2021. godine navodi da se mladi (uključujući starije adolescente) u medijima obično pominju u negativnom kontekstu (tj. kada se desi problem).

Analiza uticaja poslovnog sektora u Crnoj Gori ukazuje na sljedeće potencijalne negativne uticaje/prakse po prava djeteta, usljed sve većeg pristupa onlajn medijima među djecom i odraslima:[177]

- Reklame na internetu mogu da doprinesu neprimjerenoj seksualizaciji djece i da omoguće ukorjenjavanje rodnih stereotipa. Takođe, mogu da stigmatizuju siromaštvo i umanjuju roditeljski autoritet.
- Djeca se u medijima koriste u političke svrhe i u predizbornim kampanjama.
- Neregulisani marketing dopušta reklamiranje i promovisanje nezdrave hrane i napitaka.
- Uzrasno i sadržajno neprimjerene reklame mogu postati dostupne mlađoj djeci na internetu.
- Izdavači mogu da narušavaju prava djece na privatnost ako prodaju ili objelodanjuju podatke o pretraživanju i lične informacije oglašivačima i trećim stranama kako bi podstakli ciljano ponašanje i reklamiranje usmjerili ka djeci.
- Način na koji mediji predstavljaju ili ignorišu djecu može da utiče na odluke koje se donose u njihovo ime i kako ih doživljava ostatak društva.
- Promovisanje pogrešno utemeljenih vrijednosti i „influensera" među mladim ljudima, koji su lako dostupni na internetu i društvenim medijima, može da našteti razvoju djece.

Konsultacije s mladim ljudima pokazuju njihove zabrinutosti u pogledu slabog kvaliteta medijskog sadržaja. Jedno istraživanje, sprovedeno 2019. godine među mladim ljudima uzrasta 16–28 godina,[178] pokazuje da nešto ispod 30% mladih ispitanika uopšte ne vjeruje medijima.

Rezime ograničavajućih faktora za garancije bezbjednosti djece na internetu

Javna politika/ propisi:

Novi Zakon o medijima navodi da su „mediji dužni da štite integritet djece i maloljetnika i da medijski sadržaj koji može ugroziti zdravstveni, moralni, intelektualni, emotivni i socijalni razvoj djeteta, odnosno maloljetnika, mora biti unaprijed jasno i vidno označen kao takav...“ Međutim, Analiza uticaja poslovnog sektora ukazuje na to da novi Zakon ne prepoznaje rasprostranjeno djelovanje digitalnog sadržaja, pogotovo među dječjom populacijom. Samo pominje zahtjeve za uklanjanje neprimjerenih komentara na internet portalima. Ne postoje zakoni koji regulišu medijsku pismenost niti ima nekih institucija kojima su povjerene odgovornosti da je promovišu i o tome izvještavaju.

Nedostatak medijske i digitalne pismenosti:

Presudno je da djeca i adolescenti imaju na raspolaganju alatke koje će im omogućiti da donose prave izbore i kritički tumače razne izvore informacija. U istraživanju iz 2018. godine[179] svega 26% adolescenata uzrasta 12–17 godina navelo je da zna šta je lažna vijest.

Nedostajući podaci i nepostojanje redovnih analiza medijskih sadržaja za djecu:

Uprkos rastu onlajn medija, televizija i dalje ostaje važan izvor informacija za djecu. Ne postoje redovni nacionalni podaci o televizijskim programima o djeci ili za djecu niti u kojima su djeca akteri, razdvojeno po kanalima, sadržajima, načinima prikazivanja djeca i temama. Kvalitet i raznovrsnost programa je oskudna. Većina ih nema interaktivne karakteristike, ne podstiče kritičko mišljenje niti poziva djecu na učešće. Djeca sa smetnjama u razvoju, djeca pripadnici etničkih manjina, djeca koja žive u siromaštvu i djeca koja žive u ruralnim područjima gotovo da su nevidljiva u televizijskim programima.[180]

Država nema strategiju medijske ili digitalne pismenosti. Međutim, pokrenuto je nekoliko inicijativa za unapređenje medijske pismenosti. Tokom 2018. godine UNICEF i Agencija za elektronske medije Crne Gore pokrenuli su kampanju „Birajmo što gledamo“, s ciljem da se podstakne razvoj medijske pismenosti među djecom i roditeljima, osnaže kapaciteti medija da proizvode kvalitetne sadržaje za djecu i mlade, te da izvještavaju na etičan način i daju precizne informacije o dječjim pravima. Usljed te kampanje udvostručen je broj roditelja koji sa svojom djecom razgovaraju o sadržajima koje prate u medijima. Svaki drugi roditelj sada ograničava sadržaj i vrijeme koje njihova djeca provode gledajući televiziju ili pretražujući internet, u poređenju sa svakim trećim roditeljem, koliko ih je bilo na početku kampanje.[181] UNICEF je podržao javni servis da počne s proizvodnjom prvih televizijskih novosti koje pripremaju mladi reporteri UNICEF-a[182] za svoje vršnjake, u skladu s međunarodnim formatom WADADA News for Kids (Vijesti za djecu).[183] Ta kampanja je globalno prepoznata kao model dobre prakse dodjelom globalne nagrade za medijsku i informacionu pismenost 2019. godine.[184]

Preporuke

U ovom dokumentu je ukazano na brojna dostignuća, ali i na neke ustaljene nedostatke i raskorake u sposobnosti djece da ostvaruju svoja prava u svim sektorima. Posljednji odjeljak ovog sumarnog prikaza daje preporuke za svaku od dimenzija dječjih prava koje su razmatrane u prethodnim poglavljima, uz naglašavanje neriješenih pitanja u pogledu sveukupnog okruženja koje omogućava dalji napredak i ukazivanje na oblasti u kojima se savjetuje uspostavljanje snažnije međusektorske koordinacije.

Podsticajno okruženje

(a) **Uspostavljanje snažnog međusektorskog koordinacionog tijela.** Uspostaviti snažniji mehanizam koordinacije koji će uživati veći autoritet kako bi se omogućila međusektorska usaglašenost prilikom ukazivanja na nedostatke u mogućnostima djece da ostvaruju svoja prava, koji bi bio zadužen za redovno praćenje budžetskih izdvajanja za djecu i napretka koji država ostvaruje u ispunjenju preuzetih obaveza u pogledu dječjh prava. Ovo tijelo treba i da koordinira sprovođenje i praćenje realizacije nacionalne Strategije za ostvarivanje prava djeteta za period 2019–2023. godine. S obzirom na aktuelne i potencijalne uloge koje privredni sektor igra u životima djece, preporučuje se da predstavnici privatnog sektora budu pozvani da učestvuju u radu tog koordinacionog tijela.

(b) **Usvajanje jedinstvenog i sveobuhvatnog zakona o pravima djeteta.** Crna Gora treba da donese jedan sveobuhvatni zakon koji objedinjava sva pitanja koja se tiču prava djeteta. Iako je ostvaren zavidan napredak u uspostavljanju primjerenog zakonskog i strateškog okvira, takav zakon bi bio osnova za efektivnije programsko budžetiranje, praćenje budžetske potrošnje i ukupnog napretka u ostvarivanju prava sve djece.

(c) **Unaprijediti sprovođenje uspostavljanjem boljih veza između strategija i budžetskog planiranja.** Fokus nacionalnih politika treba da bude na osiguravanju postojanja institucionalnih, ljudskih i finansijskih resursa kako bi se ostvario napredak u sprovođenju postojećeg zakonskog i strateškog okvira, koji je u mnogim segmentima za primjer. Trebalo bi da se obezbijedi i koordinisana podrška donatorske zajednice. Strategije treba da definišu troškove planiranih aktivnosti i utvrde izvore sredstava za njihovu realizaciju. Treba jasno opredijeliti sredstva za ranjive grupe djece, pogotovo djecu iz romskih i egipćanskih zajednica.

(d) **Ocjenu uticaja realizacije** treba dosljedno sprovoditi kako bi se unaprijedilo formulisanje i korekcija politika i budžetskih odluka, te snažili i učinili transparentnijim mehanizmi koji osiguravaju pozivanje na odgovornost. Za to je potreban dalji razvoj kapaciteta u okviru javne uprave za planiranje, budžetiranje i praćenje reformskih inicijativa u svim ministarstvima i u Savjetu za prava djeteta.

(e) **Razjasniti budžetske i druge doprinose lokalnih samouprava pružanju ključnih usluga za djecu, uz istovremeno povećanje njihove odgovornosti za realizaciju.** Tekuća decentralizacija ključnih servisa socijalne podrške relevantnih za dječju zaštitu, rani razvoj, inkluziju djece sa smetnjama u razvoju i drugih osnovnih ciljeva dječjih prava nije praćena naporednim utvrđivanjem garantovanih izvora finansiranja. Predstavnike lokalnih samouprava treba uključiti u razgovore o razvoju minimalnog paketa lokalnih usluga za porodice i djecu koji treba da su garantovani u svakoj opštini, s jasnim izvorima finansiranja.

(f) **Uspostaviti jedinstven i usaglašen sistem za prikupljanje i pohranjivanje podataka za praćenje stanja dječjih prava.** Konstatovan je značajan napredak u uspo-

stavljaju sektorskih baza podataka i informacionih sistema, kao što su Informacioni sistem socijalnog staranja, Informacioni sistem pravosuđa i Informacioni sistem Ministarstva prosvjete. Međutim, još uvijek postoje izazovi prilikom povlačenja i upoređivanja podataka iz raznih baza podataka/informacionih sistema. Preporuka je da se usaglase sistemi prikupljanja i analize podataka koji bi služili kao ulazni podaci za donošenje javnih politika zasnovanih na čvrstim pokazateljima.

(g) **Unaprijediti dostupnost raščlanjenih podataka o djeci.** MONSTAT, kao glavni proizvođač statističkih podataka u zemlji, treba dosljedno da prikuplja i objavljuje podatke o djeci razdvojene po polu i uzrasnim kategorijama, koje bi bile u skladu s potrebama djece u raznim fazama djetinjstva i adolescencije. Sve državne institucije treba da ulože napore da usaglase svoje baze podataka i informacione sisteme s međunarodnim standardima kako bi omogućile MONSTAT-u da proizvodi kvalitetne statističke podatke o djeci. Potrebni su i dalji napori na obezbjeđivanju nedostajućih podataka o ranjivim grupama djece u romskim i egipćanskim zajednicama i djece sa smetnjama u razvoju.

(h) **Preduzeti mjere za veću uključenost privrednog sektora u nacionalne napore na promovisanju i realizaciji prava djeteta.** U skladu s UNICEF-om Analizom uticaja poslovnog sektora, preporučuje se da se uloži više napora da se privatni sektor i poslovna udruženja dosljedno uključuju u definisanje novih strategija koje se odnose na održivi razvoj i popunjavanje praznina u uživanju prava djeteta. Kao prvi korak, treba uspostaviti Poslovni savjet za prava djeteta, nakon čega bi uslijedila izrada nacionalnih aktivnosti za djecu, adolescente i mlade u okviru sistema društvene odgovornosti preduzeća. Treba sprovesti nacionalnu procjenu polaznog stanja, uz uključivanje predstavnika djece i mladih, te uvesti poreske olakšice ili subvencije za kompanije koje uvode standarde i ciljeve društveno odgovornog poslovanja.

(i) **Povećati raspoloživost i transparentnost javnog finansiranja za unapređenje kontinuiteta i proširenje vitalnih aktivnosti NVO.** Organizacije civilnog društva aktivno učestvuju u životu zemlje, uključujući i zagovaranje i praćenje dječjih prava i pružanje usluga. Njihovo učešće je od vitalnog značaja i treba ga dosljedno podržavati. Postoji potreba za uspostavljanjem stabilnog mehanizma javnog finansiranja za održavanje rada NVO u pružanju raznih osnovnih lokalnih usluga podrške za djecu i porodice. Takođe, postoji i potreba za uspostavljanjem transparentnijih mehanizama i za povećanim kapacitetima u javnoj upravi za vođenje šema bespovratnih sredstava finansiranih od države ili donatora.

(j) **Suzbijati rodne stereotipe.** Potrebni su koordinisani napori da se osigura pravičnija raspodjela neplaćenog rada i njege unutar domaćinstva, između ostalog, podsticanjem muškaraca da koriste svoje pravo na roditeljsko odsustvo i da se više uključuju u podizanje djece, uključujući i putem ciljane obuke o roditeljskim vještinama za muškarce ili radom na uključivanju više muškaraca u postojeće obuke u vezi s roditeljstvom. Ovo treba ispratiti kampanjama u savezništvu s medijima, poslovnom zajednicom i obrazovnim ustanovama kako bi se suzbijali preovlađujući rodni stereotipi. Treba nastaviti s prilagođenom podrškom za djevojčice iz romskih i egipćanskih porodica koje se suočavaju s kulturološkim pritiscima da rano stupe u brak i rađaju djecu, što može dodatno da oteža postojeće faktore koji negativno doprinose njihovom položaju, kao što su siromaštvo, nedostatak obrazovanja i odsustvo prilika za zaposlenje.

Međusektorski pristupi

Nameće se potreba da se prevaziđe striktno sektorski pristup i da se višedimenzionalne deprivacije i pojačan rizik od isključenosti rješavaju međusektorskim pristupima. Ovaj dokument potvrđuje važnost takvih pristupa u definisanju, realizaciji i praćenju strategije za rješavanje siromaštva djece, kao i koordinacije između zdravstvenih, obrazovnih i usluga socijalne zaštite, kako bi se ostvarilo sljedeće:

(a) Za prekid međugeneracijskog prenosa siromaštva potreban je **koordinisan pristup servisa socijalne zaštite, zdravlja, obrazovanja i dječje zaštite kako bi se istovremeno rješavale različite dimenzije siromaštva s kojima se suočavaju domaćinstva s djecom koja doživljavaju deprivaciju.** Takvi pristupi treba da budu zasnovani na osnaženim kapacitetima za pristupe individualnog vođenja slučaja (pogledati pod g) u nastavku) kojima se može uspostaviti odgovarajuća kombinacija materijalnih davanja i usluga potrebnih za rješavanje kako novčanog siromaštva kome su izložene porodice s djecom, tako i deprivacija koje doživljavaju u drugim dimenzijama, uključujući ishranu, uslove stanovanja i izloženost nasilju.

(b) **Proširiti obuhvat intervencija kojima se promoviše rani razvoj djeteta** kao ulaganje u pojedinačno dijete, ali i u budući ljudski kapital zemlje, što je ključni faktor za prekidanje ciklusa nepovoljnog položaja. Na kraći rok se preporučuje nadovezivanje na inicijalno istraživanje sprovedeno u pogledu utvrđivanja troškova intervencija ranog razvoja.

(c) **Okončati nasilje nad djecom.** Postoji potreba da se nastavi s unapređenjem mjera za sprečavanje i identifikaciju zlostavljanja, da se uspostave jasni mehanizmi za prijave i upućivanje, koji uključuju međusektorsku saradnju na nacionalnom i lokalnom nivou, te da se osigura da se ukupna odgovornost dodijeli jednoj instituciji. Potrebno je jačanje kapaciteta za praćenje i evaluaciju i pozivanje na odgovornost za realizaciju.

(d) **Rješavati potrebe mentalnog zdravlja.** Povećati ponudu usluga, pogotovo na lokalnom nivou, koje vode stručna lica osposobljena da komuniciraju s adolescentima. Adolescentima treba ponuditi informacije o tome kako mogu dobiti pristup toj podršci. Razvijati međusektorske pristupe nasilju na internetu, nasilju u školi i vršnjačkom nasilju ili tolerisanju vršnjačkog nasilja. Sprovesti dalje istraživanje o uticaju vremena provedenog pred ekranom i onlajn sadržaja na mentalno zdravlje adolescenata i djece.

(e) **Osigurati inkluziju djece sa smetnjama u razvoju i deinstitucionalizaciju.** Označiti međusektorsku koordinaciju i saglasnost u vezi s garantovanim paketom usluga kojem mogu imati pristup djeca sa smetnjama u razvoju i njihove porodice, uključujući i hraniteljske. Raditi na usaglašavanju jedinstvene definicije invalidnosti i smetnji u razvoju. Razviti metode za dosljednu primjenu socijalnog modela procjene i utvrđivanja invalidnosti i smetnji u razvoju u svim sektorima, u skladu s Međunarodnom klasifikacijom funkcionisanja, invalidnosti i zdravlja.

(f) **Proširiti obuhvat prilagođenih programa za romsku i egipćansku djecu i njihove staratelje.** Raditi u pravcu integrisanog multisektorskog pristupa, kako je to predviđeno strategijom za inkluziju Roma. Osmisliti strategiju za podizanje nivoa svijesti kako bi se rješavalo pitanje **diskriminatornih stavova koji još uvijek preovlađuju u društvu.**

(g) **Ulagati u kapacitete centara za socijalni rad za vođenje slučaja.** Označiti korišćenje modela vođenja slučaja i imenovati jednu instituciju da koordinira i prati upućivanje na druge usluge. Povećati broj kvalifikovanih voditelja slučajeva u centrima za socijalni rad i uspostaviti minimalni opseg usluga koje treba da budu dostupne na opštinskom nivou i na koje se može vršiti upućivanje.

Preporuke za prepoznavanje i rješavanje prepreka za ostvarenje prava djece na zdravlje, obrazovanje, zaštitu i učešće

Sljedeće preporuke iznose se radi uklanjanja prepreka i raskoraka u pogledu ostvarenja pet domena prava djece koji su analizirani u ovom dokumentu. Iznose se u duhu saradnje između Vlade i njenih brojnih međunarodnih i partnera iz civilnog sektora za naredni petogodišnji period.

PRAVO NA ZDRAVLJE

Javna politika/pravni propisi

- Izraditi i uvesti standardizovane nacionalne protokole za upravljanje njegom novorođenčadi i revitalizaciju inicijative „bolnica po mjeri beba".
- Uvesti nacionalne standarde za ishranu odojčadi i male djece.
- Usaglasiti s međunarodnim standardima i sprovesti Kodeks iz 2017. godine u vezi s marketingom zamjenskog mlijeka.
- Razmotriti uvođenje obrazovnih programa iz oblasti ishrane za osnovne škole i predškolske institucije.
- Uvesti protokol kojim se reguliše koordinacija i razmjena informacija između neonatologa, pedijatara i patronažnih sestara.
- Standardizovati razvojni monitoring i skrining i uvesti savremene modele rane intervencije.
- Prepoznati adolescente kao zasebnu kategoriju s posebnim zdravstvenim potrebama koje se najbolje mogu zadovoljiti kroz usluge prilagođene ovoj uzrasnoj grupi, a koje pružaju kvalifikovani stručni radnici.

Institucije za podršku

- Unaprijediti protokole za upravljanje bolom kod novorođenčadi.
- Osigurati odgovarajuće okruženje i nutritivne zalihe za ishranu prijevremeno rođenih beba.
- Osnažiti osposobljavanje uz rad za zdravstveno osoblje uključeno u porođaje.
- Proširiti praksu boravka majki i beba u istoj sobi i praksu podoja na zahtjev u porodilištima.
- Povećati broj patronažnih sestara.
- Unaprijediti kvalitet patronažne službe davanjem prioriteta redovnoj obuci tokom rada.
- Osnažiti sprovođenje postojećih programa imunizacije i postaviti ih kao prioritet na svim nivoima zdravstvene zaštite.
- Osnažiti obuku zaposlenih uključenih u davanje vakcina, uključujući i obuku za unapređenje znanja o važnosti pridržavanja kalendara vakcinacije i značaju vještina komunikacije.
- Osigurati dostupnost i jačanje kvaliteta i kapaciteta za obezbjeđivanje podrške za mentalno zdravlje adolescenata u zajednici.
- Zdravstvene službe na opštinskom nivou, adekvatno kadrovski popunjene kvalifikovanim stručnim radnicima, treba da budu dostupne za upućivanje djece žrtava nasilja.
- Osigurati striktno poštovanje načela netolerancije prema neformalnim plaćanjima za javne zdravstvene usluge.

Znanje, stavovi i prakse ponašanja

Treba osmisliti i primijeniti niz strategija za angažovanje zajednice i podizanje nivoa svijesti kako bi se rješavao problem društvenih normi i stavova i podigao nivo svijesti u sljedećim oblastima:

- Promovisati važnost i obezbijediti dostupnost prenatalnih usluga i drugih usluga reproduktivnog zdravlja među ranjivim grupama.
- Angažmanima s medijima podići svijest o negativnim kratkoročnim i dugoročnim efektima selektivnih abortusa na osnovu pola.
- Podizati nivo svijesti djece i roditelja o ishrani kako bi se rješavali osnovni uzroci neuhranjenosti i gojaznosti.
- Komunicirati sa starateljima djece o prednostima i bezbjednosti imunizacije.
- Jačati znanja i vještina roditelja za podsticanje razvoja djeteta.
- Voditi kampanje podizanja nivoa svijesti među adolescentima, roditeljima i nastavnicima o problemima mentalnog zdravlja i seksualnog i reproduktivnog zdravlja.

Dalje istraživanje

Bilo bi korisno sprovesti što je moguće više istraživanja navedenih u nastavku radi dobijanja ulaznih podataka za buduće definisanje javnih politika:

- Utvrditi broj i profil djece sa smetnjama u razvoju.
- Analizirati prenatalnu njegu u zdravstvenim ustanovama kako bi se dobilo više dokaza koji će poslužiti kao osnova za proaktivni pristup dopiranja do ranjivih grupa.
- Utvrditi obim deficijencije mikronutrijenata među djecom i ženama reproduktivne dobi.
- Istražiti uticaj zagađenja vazduha na zdravlje djece ili na druge sredinske determinante zdravlja djece.
- Analizirati uticaj energetike i ostalih ključnih sektora na zdravlje djece i sredine u kojoj dijete živi i igra se.
- Analizirati uticaj vremena provedenog pred ekranom i sadržaja na internetu na mentalno zdravlje.
- Analizirati uticaj učenja na daljinu na mentalno zdravlje, uključujući i na razvoj socio-emocionalnih vještina među adolescentima.
- Utvrditi sve promjene u opredjeljivanju sredstava i ljudskih resursa usljed pandemije COVID-a-19 i svako eventualno preusmjeravanje sredstava s preventivnih zdravstvenih usluga koje su od presudnog značaja za dobrobit djece.

PRAVO NA OBRAZOVANJE, SLOBODNO VRIJEME I KULTURNE AKTIVNOSTI

Javna politika/pravni propisi

- Proširiti obuhvat i ulagati u kapacitete postojećih ustanova za realizaciju kvalitetnih programa ranog obrazovanja.
- Ulagati u kvalitet ustanova i programa za rano obrazovanje i kapacitet zaposlenih koji ih realizuju.
- Izraditi javne politike za smanjenje broja djece iz romskih i egipćanskih zajednica koja ne pohađaju školu i za povećanje stopa pohađanja i završetka srednje škole.
- Izraditi onlajn programe za učenje i opremiti škole, vodeći računa o rješavanju problema digitalnog jaza i razlika u vještinama nastavnika u pogledu informacijsko-komunikacionih tehnologija (IKT).
- Preduzeti mjere na rješavanju konkretnih i specifičnih barijera s kojima se suočavaju određene grupe ranjive djece.

- Pripremiti i distribuirati pakete podrške za roditelje i nastavnike da bi im se pomoglo da prate sadržaje na internetu i savjetuju djecu u u tom pogledu.

Institucije za podršku

- Nastaviti s prilagođavanjem sadržaja i metoda učenja u školi kako bi se osiguralo da učenici stiču vještine za XXI vijek.
- Osigurati punu primjenu programa za razvijanje socio-emocionalnih vještina za različite nivoe formalnog obrazovanja.
- Unaprijediti podršku adolescentima za prelaz sa školovanja na rad.
- Proširiti obrazovanje o zdravoj životnoj sredini.

1.

Znanje, stavovi i prakse ponašanja

- Osmisliti kampanje i alatke za suzbijanje tolerantnih stavova prema nasilju u školi među vršnjacima i nastavnicima.
- Osmisliti i sprovoditi aktivnosti za suzbijanje pasivnih stavova među djecom i adolescentima prema klimatskim promjenama i pružiti im više prilika da se njihov glas čuje i da učestvuju.

PRAVA DJECE SA SMETNJAMA U RAZVOJU NA ZDRAVSTVENE I OBRAZOVNE USLUGE

- Potrebno je dalje ulaganje za veći pristup djece sa smetnjama u razvoju raznim servisima, uključujući i dnevne centre, posebno u ruralnim područjima i izolovanijim djelovima zemlje.
- Osigurati da se u najnovijoj strategiji inkluzivnog obrazovanja jasno odredi trošak aktivnosti i definišu budžetska sredstva.
- Osigurati međusektorsku saradnju kako bi se što je moguće više djece sa smetnjama u razvoju uključilo u redovno obrazovanje na svim nivoima. Kontinuirano preduzimati mjere za proširenje usluga i nivoa koordinacije između zdravstvenih, obrazovnih i usluga socijalne zaštite. Na ovaj način bi se osigurao nastavak rasta broja djece sa smetnjama u razvoju koja mogu da pohađaju redovne škole i pružila prilika svakom djetetu da pohađa školu.
- Unaprijediti rad komisija za usmjeravanje. Osigurati da se komisije za usmjeravanje koje donose odluke o individualnim programima obrazovanja za djecu sa smetnjama u razvoju dosljedno pridržavaju istih standarda i da imaju jedinstveni pristup, te da postoje mehanizmi kojima se mogu pozivati na odgovornost za odluke koje donose.
- S obzirom na ukazani jaz između prava i odredbi predviđenih zakonom i stvarne situacije koju doživljavaju i u kojoj se nalaze djeca sa smetnjama u razvoju i njihovi roditelji, postoji potreba da se osiguraju jasni mehanizmi za davanje povratnih informacija kako bi se ustanovilo gdje postoje deficiti u dostupnim uslugama podrške tako da se omogući njihovo uspješno uključivanje u proces učenja u školi.
- Treba raditi na podizanju svijesti među roditeljima kako bi mogli da prate i prepoznaju rane znake poteškoća u razvoju i osigurati da imaju informacije o tome gdje mogu da se obrate za pomoć. Još uvijek postoje pokazatelji o potrebi za podrškom u prevazilaženju stigme koja okružuje djecu sa smetnjama u razvoju kako bi se roditelji podstakli da proaktivno traže pomoć.
- Uraditi istraživanje da se utvrdi broj i profil djece sa smetnjama u razvoju, koje će poslužiti kao podloga za definisanje sadašnjih i budućih strategija inkluzije, kao i za utvrđivanje troškova istih.
- Iako je ostvaren značajan napredak u smanjivanju stigmatizacije koja prati djecu sa smetnjama u razvoju, i dalje se javlja otpor među na-

stavnicima i roditeljima. Zato se preporučuje da se obezbijedi kontinuirana obuka za nastavno osoblje o metodama inkluzije i kako da se u učionici odgovori na potrebe učenja i socijalizacije djece sa smetnjama u razvoju. Sličnu obuku treba realizovati kako bi se osigurala integracija djece Roma i Egipćana u okviru školske učionice, uz uključivanje medijatora iz romskih i egipćanskih zajednica. Treba uspostaviti mehanizme za praćenje učinaka nastavnika u ovim aspektima.

- Istražiti opcije za učenje na daljinu i korišćenje IKT od strane djece sa smetnjama u razvoju. S obzirom na neizbježno širenje nekih vidova učenja na daljinu, treba zatražiti od komisija za usmjeravanje i IKT eksperata da preispitaju individualno-razvojne obrazovne programe (IROP) za svako pojedinačno dijete sa smetnjama u razvoju i da ocijene što se može uraditi da bi se olakšao pristup i uključivanje u onlajn učenje.

PRAVO NA ZAŠTITU

Javna politika/pravni propisi

- Osmisliti sistemsko rješenje i institucionalni odgovor na rizike povezane s prosjačenjem i ranim brakovima među djecom iz romskih i egipćanskih zajednica (uključujući i novu zakonsku definiciju dječjeg braka i uklanjanje zakonskih izuzetaka kojima se omogućava sklapanje braka s navršenih 16 godina života).

- Izraditi nacionalnu strategiju zasnovanu na pravima za rješavanje problema prosjačenja.

- Uvesti potpunu zabranu smještanja djece mlađe od tri godine na institucionalno staranje i uspostaviti lokalne servise kojima se garantuje puna operativnost i podrška za alternativne vidove zbrinjavanja, a prije svega hraniteljstvo.

- Uspostaviti standardizovane radne procedure za integrisani odgovor u slučaju nasilja nad djecom.[185]

Institucije za podršku

- Preporučuje se da se napori koncentrišu na unapređenje kapaciteta centara za socijalni rad kako bi imali presudnu ulogu u dječjoj zaštiti (pogledati prethodno).

- Definisati minimalni paket usluga koji treba da je dostupan u svakoj opštini i definisati izvore finansiranja za te usluge.

- Nastaviti napore da se osigura da pravda po mjeri djeteta bude dostupna i pristupačna svoj djeci u kontaktu sa zakonom u parničnim, prekršajnim, krivičnim i upravnim postupcima.

- Unaprijediti kreiranje javnih politika zasnovano na čvrstim pokazateljima, uključivanjem relevantnih podataka o djeci u kontaktu sa zakonom u informacioni sistem pravosuđa, uključujući i podatke o djeci/maloljetnicima u maloljetničkom zatvoru ili ustanovama zavodskog tipa.

- Podržati veći stepen specijalizacije stručnih radnika u sektoru pravosuđa koji rade s djecom u kontaktu sa zakonom kako bi se poboljšalo njihovo poznavanje međunarodnih standarda u pogledu pristupa djece pravdi i postupaka i pristupa po mjeri djeteta.

- Osnažiti kapacitete stručnih radnika na nacionalom i na lokalnom nivou (iz svih relevantnih sektora, uključujući zdravstvo, prosvjetu, socijalnu i dječju zaštitu) za blagovremenu identifikaciju, prijavljivanje, upućivanje i zaštitu djece u riziku i/ili izloženu bilo kom vidu nasilja.

- Unaprijediti dostupnost i kapacitete institucija za podršku u sektorima zdravlja i socijalne zaštite kako bi se obezbijedila podrška i sklonište za djecu žrtve i svjedoke nasilja u porodici. To je posebno urgentno s obzirom na dokaze o učestaloj pojavi nasilja u porodici usljed ograničenja izazvanih pandemijom COVID-a-19 zbog kojih veliki broj odraslih i djece radi i uči na daljinu.

- Osnažiti usluge podrške porodici, uključujući

i mobilne i usluge u zajednici, kojima se promovišu alternativni modeli pozitivnog roditeljstva i preventivne podrške porodici, kako bi se pomoglo da se spriječi i smanji pojava nasilja nad djecom.

- Osnažiti međusektorsku saradnju između sektora obrazovanja, zdravlja i socijalne zaštite da bi se rješavalo pitanje pojave nasilja nad djecom u svim sredinama.

- Osmisliti koordinacioni mehanizam za međusektorsku saradnju na rješavanju problema seksualnog iskorišćavanja djece na internetu, radi podrške djeci žrtvama seksualnog zlostavljanja i radi rješavanja zlostavljanja u prisilnim brakovima.

- Dati prioritet razvoju alternativnih sistema staranja, pogotovo nesrodničkog hraniteljstva, specijalizovanog i profesionalnog urgentnog hraniteljstva i stanovanja uz podršku za stariju djecu.

- Uspostaviti funkcionalan, dobro koordinisan sistem s dovoljno resursa za prijem, zaštitu i integraciju djece migranata, tražilaca azila i izbjeglica.

Znanje, stavovi i ponašanja

- Osmisliti edukativne, informativne i kampanje podizanja svijesti radi promjene društvenih stavova kojima se toleriše nasilje, uključujući i prisutnost i rizike od nasilja na internetu.

PRAVO NA ODGOVARAJUĆI STANDARD ŽIVOTA I SOCIJALNO STARANJE

Javna politika/propisi

- Izraditi nacionalnu strategiju za smanjenje siromaštva s posebnim odjeljcima posvećenim višestrukim načinima na koje siromaštvo pogađa djecu i kako ih rješavati.

- Osigurati zaštitu i povećanje potrošnje za socijalnu zaštitu tokom pandemije COVID-a-19 i trajanja njenih posljedica, osiguravajući materijalno obezbjeđenje za domaćinstva s odraslim članovima koji su izgubili svoj glavni izvor prihoda, uključujući i one s neformalnim zaposlenjem.

- Osnažiti sistem socijalne i dječje zaštite kako bi bolje odgovarao na šokove.

- Osigurati progresivno povećanje obuhvata dječjim dodatkom za svu djecu koja žive ispod linije siromaštva.

Dalje istraživanje

- Sprovesti istraživanje da se razmotri uticaj postojećih socijalnih davanja i utvrde opcije za redistribuciju budžetskih izdvajanja na različita davanja, u skladu s njihovim uticajem na ublažavanje siromaštva. Naporedo s tim, ispitati međunarodna iskustva kako bi se razmotrilo povezivanje podrške vezane za ishranu i davanja za djecu.

- Istražiti i dokumentovati dokaze o međugeneracijskom prenosu siromaštva koji će služiti kao osnova za sveobuhvatne intervencije u oblasti javnih politika radi rješavanja korijena uzroka problema siromaštva djece.

PRAVO NA UČEŠĆE

Javna politika/pravni propisi

- Preduzeti i posljednje korake kako bi se osiguralo da su uspostavljene sve mjere za sistematski i potpun upis rođenja sve djece.

- Ispitati s poslovnom zajednicom kako unaprijediti načine uzbunjivanja u slučaju kada dijete pristupi nebezbjednom sadržaju na internetu, te stvarati pozitivni inovativni digitalni sadržaj za različite grupe djece.

- Analizirati Zakon o medijima da bi se osiguralo uvođenje etičkih standarda i efektivnije kontrole nad digitalnim sadržajem kome mogu da pristupe djeca.

- Izmijeniti i dopuniti Zakon o volonterskom radu da bi se dozvolilo djeci mlađoj od 15 godina da učestvuju u bezbjednom i primjerenom volonterskom radu.

- Promovisati angažovanje širokog niza aktera u procesu izrade nove strategije za mlade (tekuća ističe 2021. godine) da bi se osiguralo definisanje mjera, posebno onih koje su usmjerene na starije adolescente i njihove specifične potrebe, prava i interesovanja.

Institucije za podršku

- Izraditi niz alatki za standardizaciju javnih konsultacija s djecom prilikom izrade nacionalnih politika i osigurati visok stepen inkluzivnosti i učešća djece u takvim konsultacijama.

- Proširiti institucionalni prostor i smjernice za učešće djece putem onlajn alatki, medija i na druge načine.

- Podržati Direktorat za sport i mlade (u okviru Ministarstva prosvjete, nauke, kulture i sporta) u uspostavljanju omladinskih klubova u svakoj opštini radi širenja prostora za aktivizam i učešće za adolescente, a prioritet dati adolescentima u ruralnim područjima.

- Razmotriti ponovno uvođenje građanskog obrazovanja na svim nivoima obrazovanja kako bi se djeci i adolescentima obezbijedile alatke, pružio podsticaj i izgradilo samopouzdanje za građanski angažman.

Znanje, stavovi i prakse ponašanja

- Postoji potreba da se kontinuirano ide s edukativnim, informativnim i kampanjama podizanja nivoa svijesti kako bi se mijenjale i smanjivale duboko ukorijenjene društvene i kulturne norme koje se odnose na mjesto djece u porodici i društvu.

- Izraditi strategiju za aktivnosti podizanja svijesti koje će promovisati sadržajno i osnaženo učešće sve djece u porodici, zajednici i školi i u svim sudskim i upravnim postupcima koji ih se tiču. Posebnu pažnju posvetiti djevojčicama i djeci u nepovoljnom ili ranjivom položaju, uključujući i djecu sa smetnjama u razvoju.

- Raditi s medijima na:

  - iskorjenjivanju stereotipa o djeci kao pasivnim primaocima ili sljedbenicima pravila, umjesto da budu viđena kao osobe koje doprinose stvaranju znanja i pravila relevantnih za njihove živote;

  - osiguravanju da djeca posjeduju alatke za sigurno korišćenje društvenih medija.

- Osigurati da pomenuta strategija uključuje odredbe za proširenje znanja djece o njihovim građanskim pravima i slobodama, da im se omogući da prate stanje tih prava i sloboda, te za promovisanje omladinskih organizacija i omladinskih radnika u izradi programa građanske pismenosti za adolescente.

- Uključiti aktivnosti za proširenje znanja djece o njima dostupnim vidovima učešća i za obezbjeđivanje prostora u kome mogu da stvaraju sopstvene inicijative.

- Raditi s organizacijama koje vode djeca i podržavati ih, kao što je Unija srednjoškolaca, da bi se jače čuo njihov glas o pitanjima koja ih se tiču.

Dalje istraživanje

- Istražiti sadržaj dječjih aktivnosti za slobodno vrijeme, razvrstano po uzrasnim grupama i detaljnije ispitati vrijeme provedeno pred ekranom i sadržaje na internetu. To istraživanje treba koordinisati sa sektorima zdravlja, prosvjete i medija/komunikacija.
- Na osnovu rezultata, osmisliti i sprovesti intenzivne kampanje o digitalnoj pismenosti, klimatskim promjenama i druge kampanje za različite uzrasne grupe djece i za roditelje.
- Analizirati državne i privatne šeme dostupne za podršku inicijativama i inovacijama adolescenata.

Izvori, literatura i napomene

1 *Izvještaj o brzoj procjeni socijalnog uticaja epidemije COVID-a-19 u Crnoj Gori*, UN u Crnoj Gori, april–jun 2020. godine

2 Na osnovu podataka do 21. decembra 2020. godine, prijavljeno je ukupno 43.955 slučajeva koronavirusa, od čega 1.333 među djecom uzrasta 0–9 godina, a 2.981 u starosnoj grupi 10–19 godina. Najveći broj slučajeva zabilježen je u uzrasnoj grupi 30–39 godina (8.018 slučajeva), dostupno na https://www.coronainfocg.me/.

3 Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT), Saopštenje br. 205, 7. decembar 2020. godine

4 Citirano u https://www.unicef.org/montenegro/en/stories/schools-be-last-close-and-first-reopen.

5 I*zvještaj o brzoj procjeni socijalnog uticaja epidemije COVID-a-19 u Crnoj Gori*, UN u Crnoj Gori, april–jun 2020. godine

6 Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT), Saopštenje br. 20, 28. maj 2020. godine https://www.monstat.org/userfiles/file/demografija/procjene%20stanovnistva/2019/n/Estimation%20of%20population%20and%20basic%20demographic%20indicators%20(1).pdf.

.7 Pregled svjetske populacije https://worldpopulationreview.com/countries/montenegro-population.

8 *Kratak pregled položaja Roma – Crna Gora*, UNDP, Svjetska banka i Evropska unija, 2018; Strategija za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori za period 2016–2020. godine

9 Informacija preuzeta iz dokumenta *Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori*, UNICEF (2021). Najveći broj Roma živi u Podgorici (3.988), pa u Beranama (531), Nikšiću (483), Bijelom Polju (334) i Herceg Novom (258), dok većina Egipćana živi u Podgorici (685), Nikšiću (446), Tivtu (335) i Beranama (170): pogledati i *Izvještaj o nalazima MICS istraživanja iz 2018. godine*, decembar 2019. godine.

10 Odnosno, na svakih 1.000 stanovnika, 10,5 mijenja svoje mjesto prebivališta unutar Crne Gore.

11 Podgorica je u istom periodu imala i odliv stanovništva, što znači da je neto migracija za glavni grad bila 1.293, dostupno na https://www.monstat.org/eng/page.php?id=1130&pageid=53.

12 Navedeno u: *Sa kojim se socijalnim i ekonomskim ranjivostima suočavaju domaćinstva u Crnoj Gori?*, (nacrt), Institut za istraživanje ekonomske politike, jul 2020. godine

13 *Sa kojim se socijalnim i ekonomskim ranjivostima suočavaju domaćinstva u Crnoj Gori?*, (nacrt), Institut za istraživanje ekonomske politike, jul 2020. godine. Na osnovu razgovora sa ključnim ispitanicima, evaluatori programskog ciklusa UNICEF-a u Crnoj Gori za period 2017–2021. godine takođe navode da je malo vjerovatno da će do pristupanja doći prije 2025. godine. Pogledati *Nezavisnu evaluaciju programa UNICEF-a u Crnoj Gori u periodu 2017–2020. godine*, Konterra Group za UNICEF ECARO, oktobar 2020. godine

14 Iz Strategije za ostvarivanje prava djeteta za period 2019–2023. godine

15 *Sa kojim se socijalnim i ekonomskim ranjivostima suočavaju domaćinstva u Crnoj Gori?*, (nacrt), Institut za istraživanje ekonomske politike, jul 2020. godine

16 Redovni ekonomski izvještaj za Evropu i Centralnu Aziju 2021, Grupacija Svjetske banke, 2021. godine

17 Iz: *Sa kojim se socijalnim i ekonomskim ranjivostima suočavaju domaćinstva u Crnoj Gori?*, (nacrt), Institut za istraživanje ekonomske politike, jul 2020. godine

18 Redovni ekonomski izvještaj za Evropu i Centralnu Aziju 2021, Grupacija Svjetske banke, 2021. godine

19 Redovni ekonomski izvještaj za Evropu i Centralnu Aziju 2021, Grupacija Svjetske banke, 2021. godine

20 INFORM. *Profil države*, https://drmkc.jrc.ec.europa.eu/inform-index/Countries/Country-Profile-Map.

21 *Profil rizika od vanrednih događaja*, UNICEF, avgust 2020. godine (nacrt)

22 Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT), Saopštenje br. 205, 7. decembar 2020. godine

23 *Indeks rodne ravnopravnosti za Crnu Goru 2019. godine*, Olivera Komar za MONSTAT, Odjeljenje za poslove rodne ravnopravnosti Ministarstva za ljudska i manjinska prava, Evropski institut za rodu ravnopravnost i UNDP. Može se preuzeti sa https://www.me.undp.org/content/montenegro/en/home/library/womens_empowerment/GEI2019.html.

24 Podaci SZO, pristupljeno 20. decembra 2020. godine https://apps.who.int/gho/data/view.main.GSWCAH01v.

25 Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT) i UNICEF (decembar 2019. godine), *Istraživanje višestrukih pokazatelja iz 2018. godine za Crnu Goru i romska naselja u Crnoj Gori, Izvještaj s nalazima istraživanja* (MICS 2018) http://www.monstat.org/userfiles/file/MICS/ENG/eng/Montenegro%20(National%20and%20Roma%20Settlements)%202018%20MICS%20SFR_English_v4.pdf. Stopa nataliteta kod adolescenata (stopa fertiliteta za specifičnu uzrasnu grupu žena uzrasta 15–19 godina) definiše se kao broj porođaja za žene uzrasta 15–19 godina tokom jednogodišnjeg perioda koji je prethodio istraživanju podijeljeno prosječnim brojem žena uzrasta 15–19. godina (broj proživljenih godina života žena uzrasta 15 godina) tokom istog perioda, izraženo u odnosu na 1.000 žena.

26 Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT) i UNICEF (decembar 2019. godine), ***Istraživanje višestrukih pokazatelja iz 2018. godine za Crnu Goru i romska naselja u Crnoj Gori, Izvještaj s nalazima istraživanja*** (MICS 2018) http://www.monstat.org/userfiles/file/MICS/ENG/eng/Montenegro%20(National%20and%20Roma%20Settlements)%202018%20MICS%20SFR_English_v4.pdf (neto stopa pohađanja korigovana za djevojčice podijeljena stopom za dječake).

27 ***Indeks rodne ravnopravnosti za Crnu Goru 2019. godine***, Olivera Komar za MONSTAT, Odjeljenje za poslove rodne ravnopravnosti Ministarstva za ljudska i manjinska prava, Evropski institut za rodu ravnopravnost i UNDP, dostupno na https://www.undp.org/content/dam/montenegro/docs/publications/si/Gender/Gender%20Equality%20Index%202019%20for%20web.pdf.

28 Navedeno u https://rodnamapa.me/politika/prikazi-mi; pogledati i Izvještaj EU o napretku Crne Gore iz 2020. godine.

29 ***Izvještaj o brzoj procjeni socijalnog uticaja epidemije COVID-a-19 u Crnoj Gori***, UN u Crnoj Gori, april–jun 2020. godine

30 Izvještaj EU o napretku Crne Gore iz 2020. godine ukazuje na rodno zasnovano nasilje i nasilje nad djecom kao „probleme koji izazivaju ozbiljnu zabrinutost". Pogledati i Završna zapažanja na drugi periodični izvještaj Crne Gore, 21. jul 2017. godine, CEDAW (2017).

31 ***Procjena bezbjednosti i kvaliteta bolničke njege majki i novorođenčadi u Crnoj Gori***, studija čiju je izradu naručilo predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori, a sproveo je 2016. godine Saradnički centar SZO za zdravlje majke i djeteta i IRCCS, Trst

32 Podaci UNICEF-a: Praćenje položaja djece i žena, https://data.unicef.org/country/mne/; accessed 21 October 2020.

33 Podaci Globalne opservatorije zdravlja SZO, https://apps.who.int/gho/data/view.main.GSWCAH01v; accessed 21 October 2020.

34 ***Procjena bezbjednosti i kvaliteta bolničke njege majki i novorođenčadi u Crnoj Gori***, studija čiju je izradu naručilo predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori, a sproveo je 2016. godine Saradnički centar SZO za zdravlje majke i djeteta i IRCCS, Trst

35 ***Ulaganje u rani razvoj djece u Crnoj Gori***, ISSP, 2019.

36 ***Patronažne službe u Crnoj Gori***, Analiza stanja i reformske opcije, dr David Gzirishvili and dr Nina Pajović- Mandić, 2017.

37 ***Zaštita, promovisanje i podrška dojenju u ustanovama koje pružaju usluge za majku i novorođenče: sprovođenje i revidiranje inicijative Bolnica po mjeri bebe 2018***, Svjetska zdravstvena organizacija i Fond Ujedinjenih nacija za djecu (UNICEF), Ženeva, 2018.

38 Misija tehničke pomoći za zdravlje i ishranu, Izvještaj sa misije, Amirhossein Yarparvar, maj 2020. godine

39 ***Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori***, UNICEF, 2021.

40 Odojčad koja dobijaju majčino mlijeko i određene tečnosti (vodu i napitke na bazi vode, voćni sok, rastvor za oralnu rehidrataciju, kapi, vitamine, minerale i ljekove), ali ne dobijaju ništa drugo (pogotovo neku drugu vrstu mlijeka osim majčinog i tečnosti na bazi hrane).

41 Taj indikator je zasnovan na potrošnji bilo koje količine hrane iz najmanje 5 od ukupno 8 sljedećih grupa hrane: 1) majčino mlijeko, 2) žitarice, korijenje i krtole, 3) mahunarke i orašasti plodovi, 4) mliječni proizvodi (mlijeko, zamjenska formula, jogurt, sir), 5) mesni proizvodi (meso, riba, živina i džigerica/iznutrice), 6) jaja, 7) voće i povrće bogato vitaminom A i 8) ostalo voće i povrće.

42 Djeca koja doje: čvrsta, polučvrsta ili kašasta hrana, dva puta za odojčad uzrasta 6–8 mjeseci i tri puta za djecu uzrasta 9–23 mjeseca; djeca koja ne doje: čvrsta, polučvrsta ili kašasta hrana ili mliječni obroci četiri puta za djecu uzrasta 6–23 mjeseca

43 Misija tehničke pomoći za zdravlje i ishranu, Izvještaj s misije, Amirhossein Yarparvar, maj 2020. godine

44 Inicijativa za nadzor gojaznosti kod djece u Crnoj Gori, Institut za javno zdravlje uz podršku Svjetske zdravstvene organizacije, 2017.

45 Svi citati su iz studije ***Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori***, UNICEF, 2021.

46 ***Smjernice za ishranu djece predškolskog uzrasta***, Institut za javno zdravlje Crne Gore

47 Misija tehničke pomoći za zdravlje i ishranu, Izvještaj sa misije, Amirhossein Yarparvar, maj 2020. godine

48 Pogledati izvještaj MICS istraživanja iz 2018. godine za detalje o obaveznim vakcinama, Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT) i UNICEF (decembar 2019. godine), ***Istraživanje višestrukih pokazatelja iz 2018. godine za Crnu Goru i romska naselja u Crnoj Gori, Izvještaj s nalazima istraživanja*** (MICS 2018)

49 Predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori, COAR, 2019, Strategija za ostvarivanje prava djeteta za period 2019–2023. godine.

50 Podaci UNICEF-a, https://data.unicef.org/country/mne/, pristupljeno 30. januara 2021. godine

51 ***Stavovi o vakcinama***, IPSOS, april 2019. godine (za predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori)

52 Ovi ograničavajući faktori su identifikovani u analizi uzroka koja je sprovedena u tri opštine, UNICEF, 2020.

53 Navedeno u ***Izvještaju o brzoj procjeni socijalnog uticaja epidemije COVID-a-19 u Crnoj Gori***, UN u Crnoj Gori, april–jun 2020. godine

54 Dostupno na https://mzd.gov.me/biblioteka/strategije.
55 Strategija za zaštitu i unapređenje mentalnog zdravlja u Crnoj Gori 2019–2023, dostupno na https://mzd.gov.me/biblioteka/strategije.
56 ***Kako odgajati adolescente***, Nacionalni izvještaj regionalnog istraživanja sprovedenog u Bjelorusiji, Bugarskoj, Guziji, Moldaviji, Crnoj Gori i Rumuniji, predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori, 2018.
57 ***Kako odgajati adolescente***, Nacionalni izvještaj u okviru regionalne studije sprovedene u Bjelorusiji, Bugarskoj, Gruziji, Moldaviji, Crnoj Gori i Rumuniji, predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori, 2018.
58 ***Analiza kapaciteta u sistemima obrazovanja, zdravstva i socijalne zaštite koji se odnose na podršku razvoju adolescenata u Crnoj Gori***, UNICEF, 2017. Nalazi ukazuju na sljedeće: nema sistemski regulisanog zajedničkog postupanja zdravstvenih, obrazovnih i institucija socijalnog staranja u oblasti rada s adolescentima; javne politike i regulatorni okvir ih ne identifikuju kao posebni uzrasnu grupu i ne postoji dovoljan broj servisa prilagođenih za dječake i djevojčice uzrasta od 10 do 19 godina.
59 ***Uticaj zagađenja vazduha na zdravlje u Crnoj Gori***, Michal Krzyazanowski, 2016.
60 Navedeno u ***Klimatske promjene i globalno zagrijavanje su stvarni***, dostupno na: https://www.unicef.org/montenegro/en/stories/climate-change-and-global-warming-are-real.
61 ***Ulaganje u rane godine*** – Konferencija o fiskalnim i administrativnim imperativima za rani razvoj djece, predstavništvo UNICEF-a i Univerziteta Donja Gorica. 22–23. oktobar 2019. godine; ***Ulaganje u rani razvoj djece u Crnoj Gori***, ISSP, 2019.
62 Podacima iz excel tabela pristupljeno na https://www.monstat.org/eng/page.php?id=1547&pageid=75.
63 Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT), Saopštenje br. 14, 4. februar 2020. godine, pristupljeno 26. decembra 2020. godine, dostupno na https://www.monstat.org/userfiles/file/Obrazovanje/201920/predskolsko/Pre-primary%20education%20and%20child%20care%202019-2020.pdf.
64 ***Analiza međusektorskog sistema podrške za djecu sa smetnjama u razvoju u Crnoj Gori***, UNICEF i Savjet za prava djeteta, novembar 2019. godine; Informacioni sistem Ministarstva prosvjete (MEIS).
65 Komitet za prava djeteta, Zaključna zapažanja na kombinovani drugi i treći periodični izvještaj Crne Gore (2018).
66 ***Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori***, UNICEF, 2021.
67 ***Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori***, UNICEF, 2021.
68 ***Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori***, UNICEF, 2021.
69 69 ***Ulaganje u rani razvoj djece u Crnoj Gori***, ISSP, 2019.
70 Rezultati PISA testiranja iz 2018. godine, Napomena o zemlji, OECD. https://www.oecd.org/pisa/publications/PISA2018_CN_MNE.pdf; https://gpseducation.oecd.org/CountryProfile?primaryCountry=MNE&treshold=10&topic=PI.
71 ***Osnaživanje djece i adolescenata: Socio-emocionalne i vještine za XXI vijek u obrazovanju***, predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori, 2018.
72 ***Osnaživanje djece i adolescenata: Socio-emocionalne i vještine za XXI vijek u obrazovanju***, predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori, 2018.
73 Pešikan, Ana, Lalović, Zoran, ***Obrazovanje za život: Ključne kompetencije za XXI vijek u kurikulumima u Crnoj Gori,*** Podgorica, 2017.
74 Navedeno u: predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori, COAR, 2019.
75 Iz razgovora s UNHCR-om, 4. avgust 2020. godine; pogledati i zabrinutost koju je izrazio Komitet za prava djeteta u: Komitet za prava djeteta, Zaključna zapažanja na kombinovani drugi i treći periodični izvještaj Crne Gore (2018)
76 ***Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori***, UNICEF, 2021.
77 Izvještaj EU o napretku iz 2019. godine
78 ***Izvještaj o brzoj procjeni socijalnog uticaja epidemije COVID-a-19 u Crnoj Gori***, UN u Crnoj Gori, 2020.
79 ***Izvještaj o brzoj procjeni socijalnog uticaja epidemije COVID-a-19 u Crnoj Gori***, UN u Crnoj Gori, 2020.
80 ***Izvještaj o brzoj procjeni socijalnog uticaja epidemije COVID-a-19 u Crnoj Gori***, UN u Crnoj Gori, 2020.
81 https://ilostat.ilo.org/data/country-profiles/.
82 ILO, ***Tranzicija na tržište rada mladih žena i muškaraca u Crnoj Gori***, 2016.
83 ILO, ***Tranzicija na tržište rada mladih žena i muškaraca u Crnoj Gori***, 2016.
84 Pogledati: ***Neusklađenost ponude i tražnje na tržištu rada Crne Gore***, Vojin Golubović, za Evropsku fondaciju za obuku, 2019.
85 ***Dualno obrazovanje u Crnoj Gori***, ETF i ILO, 2020.
86 ***Dualno obrazovanje u Crnoj Gori***, ETF i ILO, 2020.
87 ***Djeca, roditelji i mediji u Crnoj Gori***, UNICEF i Agencija za elektronske medije, 2018.
88 ***Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori***, UNICEF, 2021.
89 ***Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori***, UNICEF, 2021.
90 ***Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori***, UNICEF, 2021.
91 Navedeno u: ***Izvještaju o brzoj procjeni socijalnog uticaja epidemije COVID-a-19 u Crnoj Gori***, UN u Crnoj Gori, april–jun 2020. godine.

92 ***Analiza međusektorskog sistema podrške za djecu sa smetnjama u razvoju u Crnoj Gori***, UNICEF i Savjet za prava djeteta, novembar 2019. godine.

93 ***Analiza međusektorskog sistema podrške za djecu sa smetnjama u razvoju u Crnoj Gori***, UNICEF i Savjet za prava djeteta, novembar 2019. godine. Pomenuto i u: Međusektorskom sistemu podrške: ***Izvještaj sa puta***, Grigoras i Shabani, 2019.

94 ***Analiza međusektorskog sistema podrške za djecu sa smetnjama u razvoju u Crnoj Gori***, UNICEF i Savjet za prava djeteta, 2019.

95 ***Izvještaj sa puta***, Međusektorska misija o djeci sa smetnjama u razvoju, S. Grigoras i N. Shabani, oktobar 2019. godine

96 Strategija inkluzivnog obrazovanja u Crnoj Gori 2019–2025.

97 Međusektorski sistem podrške: ***Izvještaj sa puta***, Grigoras i Shabani, 2019.

98 ***Ravnopravni pristup djece pravdi***, Regionalna agenda i teorija promjene za Evropu i Centralnu Aziju, Regionalna kancelarija UNICEF za Centralu i Istočnu Evropu i Zajednicu nezavisnih država, januar 2017. godine, V3.

99 Nalazi srednjoročnog pregleda programa iz 2014. godine: „Promjene u politici kažnjavanja u Crnoj Gori predstavljaju jedno od najznačajnijih unapređenja u oblasti prava djeteta u čitavom regionu", što je potvrđeno u UNICEF-ovoj evaluaciji sprovedenoj u više zemalja o uticaju reformi sistema maloljetničkog pravosuđa na djecu u sukobu sa zakonom (2006–2012) kojom je ustanovljeno značajno povećanje u primjeni alternativnih postupaka i mjera u Crnoj Gori.

100 ***Analiza zakonodavstva i prakse: Pristup djece pravdi, Prava djeteta u pravosudnim postupcima, sa fokusom na pristup besplatnoj pravnoj pomoći***, Građanska alijansa, maj 2020.

101 Strategija za ostvarivanje prava djeteta za period 2019–2023. godine.

102 „Materijalnopravno relevantna volja djeteta do navršene 14 godine u Crnoj Gori nema svoj adekvatan procesno-pravni izraz." iz: ***Analiza zakonodavstva i prakse: Pristup djece pravdi, Prava djeteta u pravosudnim postupcima, sa fokusom na pristup besplatnoj pravnoj pomoći***, Građanska alijansa, maj 2020.

103 ***Analiza zakonodavstva i prakse: Pristup djece pravdi, Prava djeteta u pravosudnim postupcima, sa fokusom na pristup besplatnoj pravnoj pomoći***, Građanska alijansa, maj 2020.

104 Pogledati, na primjer, Srednjoročni pregled programa iz 2014. godine.

105 Pregled i ocjena administrativnih izvora podataka o nasilju nad djecom (2018/2019).

106 Iz: Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT) i UNICEF (decembar 2019. godine). ***Istraživanje višestrukih pokazatelja iz 2018. godine za Crnu Goru i romska naselja u Crnoj Gori, Izvještaj sa nalazima istraživanja*** (MICS 2018) http://www.monstat.org/userfiles/file/MICS/ENG/eng/Montenegro%20(National%20and%20Roma%20Settlements)%202018%20MICS%20SFR_English_v4.pdf.

107 GREVIO Osnovni izvještaj evaluacije za Crnu Goru, 2018.

108 https://www.end-violence.org/impact/countries/montenegro.

109 Istraživanje je obuhvatilo kvantitativne i kvalitativne metode prikupljanja podataka. Kvantitativno istraživanje je sprovedeno koristeći stratifikovani nasumični reprezentativni uzorak 1.002 domaćinstva, te je uključilo djecu uzrasta 9–17 godina i jednog roditelja (onog koji je najviše uključen u onlajn aktivnosti svog djeteta). Zajednički su koordinisali istraživanjem istraživači iz LSE i UNICEF-ove kancelarije za istraživanja – Innocenti, 2015–16. godine. Dostupno na https://www.unicef.org/montenegro/en/reports/children-online-opportunities-risks-and-safety-0 .

110 To je problem na koji je ukazano u konsultacijama s djecom u okviru priprema za izradu Strategije za ostvarivanje prava djeteta. Pogledati ***Izvještaj o konsultacijama s djecom o stanju dječjih prava***, MRSS i UNICEF, decembar 2018.

111 http://www.mrs.gov.me/informacije/planrada/224121/Izvjestaj-o-radu-i-stanju-u-upravnim-oblastima.html

112 Podaci su obezbijeđeni u predstavništvu UNICEF-a u Crnoj Gori na zahtjev i nisu zvanično objavljeni.

113 Podaci razdvojeni po opštinama ukazuju na različite zastupljenosti vidova nasilja i obično su prisutni jedan il dva vida nasilja. Na primjer, u nekim slučajevima nema fizičkog nasilja ili da su djeca svjedoci nasilja.

114 ***Nasilje nad djecom u Crnoj Gori – Istraživanje o znanju, stavovima i ponašanju***, decembar 2016, UNICEF; pogledati i: https://www.unicef.org/montenegro/media/3966/file/MNE-media-MNEpublication79.pdf.

115 Svaki drugi ispitanik je smatrao fizičko kažnjavanje prihvatljivim i da vikanje na dijete ne predstavlja vid nasilja. Svaki treći građanin nije smatrao da je šamar i otvorena prijetnja djetetu vid nasilja, dok jedna četvrtina ispitanika ne doživljava ucjenu kao vid nasilja u odgoju djeteta. Većina ispitanika, tj. 77 posto, vjeruje da roditelji ne treba da dozvole djeci da preispituju njihove odluke.

116 EU ROM izvještaj o nasilju nad djecom u Crnoj Gori, 2018.

117 ***Nasilje nad djecom u Crnoj Gori – Istraživanje o znanju, stavovima i ponašanju***, UNICEF, decembar 2016; pogledati i: https://www.unicef.org/montenegro/media/3966/file/MNE-media-MNEpublication79.pdf.

118 GREVIO Osnovni izvještaj evaluacije za Crnu Goru, 2018.

119 Citirano u Strategiji za ostvarivanje prava djeteta.

120 Istraživanje koje je predvodio OEBS o nasilju nad ženama, ***Dobrobit i bezbjednost žena***, OEBS, 2019. (na osnovu reprezentativnog uzorka odrasle populacije žena od 1.227 žena uzrasta 18–74 godine).

121 Predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori, COAR, 2018.
122 Herceg Novi, Kotor, Tivat i Budva, Podgorica, Nikšić, Bijelo Polje, Berane, Pljevlja i Danilovgrad (podaci predstavništva UNICEF-a).
123 ***Patronaža u Crnoj Gori***, Analiza stanja i moguće reforme, dr David Gzirishvili, dr Nina Pejović-Mandić, UNICEF, 2017.
124 GREVIO Osnovni izvještaj evaluacije za Crnu Goru, 2018, p. 35.
125 ***Analiza rada centara za socijalni rad***, IDEAS, 2018, dostupno na: http://www.zsdzcg.me/images/Biblioteka/Analiza%20rada%20centara%20za%20socijalni%20rad%2021.03.09.pdf.
126 WAVE Izvještaj za Crnu Goru, 2017; GREVIO.
127 ***Sprečavanje dječjih brakova u Crnoj Gori. Izazovi, naučene lekcije i teorija promjene***. UNICEF, EU, EDF, 2018.
128 Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT) i UNICEF (decembar 2019. godine), ***Istraživanje višestrukih pokazatelja iz 2018. godine za Crnu Goru i romska naselja u Crnoj Gori, Izvještaj sa nalazima istraživanja*** (MICS 2018) http://www.monstat.org/userfiles/file/MICS/ENG/eng/Montenegro%20(National%20and%20Roma%20Settlements)%202018%20MICS%20SFR_English_v4.pdf.
129 Službeni list Crne Gore br. 01/07, 53/16.
130 Službeni list Crne Gore br. 27/13.
131 ***Realizacija prava, promjena života: uticaj sistema ljudskih prava Ujedinjenih nacija na uživanje prava djece***, UNICEF i Universal Rights Group, 2020. dostupno na: https://www.unicef.org/documents/realizing-rights-changing-lives-impact-united-nations-human-rights-system-enjoyment.
132 Podaci predstavništva UNICEF-a u Crnoj Gori.
133 Izvještaji EK o napretku, Funkcionalna analiza DSCP 2015, EU ROM izvještaj o CCSR 2017.
134 ***Analiza rada centara za socijalni rad***, IDEAS, 2018, dostupno na: http://www.zsdzcg.me/images/Biblioteka/Analiza%20rada%20centara%20za%20socijalni%20rad%2021.03.09.pdf.
135 Strategija za ostvarivanje prava djeteta za period 2019–2023. godine.
136 ***Analiza rada centara za socijalni rad***, IDEAS, 2018, dostupno na: http://www.zsdzcg.me/images/Biblioteka/Analiza%20rada%20centara%20za%20socijalni%20rad%2021.03.09.pdf.
137 Podaci predstavništva UNICEF-a.
138 ***Analiza rada centara za socijalni rad***, IDEAS, 2018, dostupno na: http://www.zsdzcg.me/images/Biblioteka/Analiza%20rada%20centara%20za%20socijalni%20rad%2021.03.09.pdf
139 ***CCSR Procjena zadovoljstva korisnika***, IDEAS, 2016.
140 Ibid.
141 Predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori, COAR, 2019.
142 ***Mapa puta za prelazak s institucionalnog zbrinjavanja na život u porodici i u zajednici***, Centar za socijalnu politiku, 2019.
143 Finansiranje usluga na lokalnom nivou lokalnim samoupravama može se obezbijediti iz državnog budžeta, u skladu s Pravilnikom o visini sredstava za razvoj odnosno finansiranje usluga socijalne i dječje zaštite i kriterijumima za njihovu raspodjelu (Službeni list Crne Gore br. 42/15) i Pravilnikom o utvrđivanju liste stepena razvijenosti jedinica lokalne samouprave (Službeni list Crne Gore br. 82/16).
144 U vrijeme izbijanja epidemije COVID-a-19, sredinom marta 2020. godine, nekih 200 tražilaca azila i 27 izbjeglica je boravilo u Crnoj Gori.
145 ***Brza procjena položaja djece i porodica migranata, tražilaca azila i izbjeglica u Crnoj Gori***, UNICEF, 2020. Ažurirani podaci dostavljeni od Ministarstva unutrašnjih poslova.
146 Vlada je usvojila značajan broj strateških dokumenata, uključujući i Strategiju za integrisano upravljanje migracijama u Crnoj Gori za period 2017–2020, Strategiju za integrisano upravljanje granicama za period 2020–2024. i s Okvirnim akcionim planom. Strategija za ostvarivanje prava djeteta za period 2019–2023. godine upućuje na izazove koji se odnose na ostvarivanje prava i zaštitu djece tokom migracija, s posebnim fokusom na djecu strane državljane koja su bez pratnje. Strategija za borbu protiv trgovine ljudima za period 2019–2024. godina postavlja cilj sprečavanja i identifikacije trgovine ljudima među pripadnicima populacije migranata i izbjeglica.
147 Izvještaj EU o napretku Crne Gore iz 2019. godine, str. 33, dostupno na: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-montenegro-report.pdf.
148 Među onima čije je prebivalište u Crnoj Gori, procjenjuje se da ih je 40 posto srpskog porijekla, nekih 30 posto crnogorskog porijekla i 25 posto pripada zajednicama Roma i Egipćana. UN Crna Gora RSIA, 2020.
149 Po Zakonu o strancima iz 2009. godine kako je izmijenjen i dopunjen.
150 Istraživanje o prihodima i uslovima života svake godine sprovodi MONSTAT, uz korišćenje standardizovane i usaglašene metodologije EU. Stope siromaštva se izračunavaju na osnovu relativne linije siromaštva koju preporučuje EU. Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT), Saopštenje br. 205, 7. decembar 2020. godine

151 Pogledati Pravilnik o bližim uslovima za ostvarivanje osnovnih materijalnih davanja iz socijalne i dječje zaštite: Uz zahtjev za ostvarivanje prava na dodatak za djecu prilaže se: dokaz o prebivalištu roditelja, staraoca i hranitelja ili lica kome je dijete povjereno na njegu, vaspitanje i obrazovanje; rješenje o pravu na materijalno obezbjeđenje ili rješenje o pravu na dodatak za njegu i pomoć ili rješenje o pravu na ličnu invalidninu ili za dijete bez roditeljskog staranja, odluka nadležnog organa; dokaz o radnom odnosu na osnovu sporazuma o aktivaciji i rješenje o prestanku prava na materijalno obezbjeđenje; za dijete do navršene 18. godine života dokaz da je na redovnom školovanju; za dijete koje je na redovnom školovanju u srednjoj školi, do kraja roka propisanog za to školovanje; dijete od 15. do navršene 18. godine života, koje nije na redovnom školovanju, dokaz da je na evidenciji Zavoda. Dokaz o redovnom školovanju dostavlja se do 1. oktobra tekuće godine, a dokaz da je na evidenciji Zavoda na početku svakog kvartala, za prethodni kvartal.
152 Komitet za prava djeteta, Zaključna zapažanja na kombinovani drugi i treći periodični izvještaj Crne Gore, 2018.
153 Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT), Saopštenje br. 205, 7. decembar 2020. godine
154 ***Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori***, UNICEF, 2021.
155 ***Efektivnost sistema socijalnih davanja za materijalno obezbjeđenje porodice***, 2016, SPEED UP projekat koji je finansirala EU.
156 ***Ulaganje u rani razvoj djece u Crnoj Gori***, ISSP, 2019 (mada se to više odnosi na rani razvoj nego na socijalnu zaštitu).
157 ***Analiza rada centara za socijalni rad***, IDEAS, 2018.
158 ***Analiza rada centara za socijalni rad***, IDEAS, 2018. p. 79.
159 ***Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori***, UNICEF, 2021.
160 ***Višedimenzionalno siromaštvo djece u Crnoj Gori***, UNICEF, 2021.
161 Strategija za mlade 2017–2021, Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo sporta i Sistem UN u Crnoj Gori
162 UNICEF, ***Upis rođenja za svako dijete do 2030. godine: Da li smo na dobrom putu?***, UNICEF, Njujork, 2019.
163 Prema podacima MICS istraživanja iz 2013. godine, budući da su u MICS istraživanju iz 2018. godine podaci o upisu rođenja prikupljani samo za romska naselja, a ne i za opštu populaciju.
164 Integrisani izvještaj za Konvenciju o pravima djeteta i Fakultativne protokole (OPAC i OPSC), Upućivanje na drugi i treći konsolidovani izvještaj Vlade Crne Gore, predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori, avgust 2017.
165 Zakon o zaštitniku ljudskih prava i sloboda, Službeni list Crne Gore br. 42/11 i 32/14.
166 https://www.ombudsman.co.me/Izvjestaji_Zastitnika.html
167 Izvještaj o konsultacijama sa djecom o stanju dječjih prava, 2018.
168 Komitet za prava djeteta, Zaključna zapažanja na kombinovani drugi i treći periodični izvještaj Crne Gore, 2018.
169 Strategija za mlade 2017–2021.
170 ***Percepcija i stavovi mladih o politici u Crnoj Gori***, Inicijativa za demokratiju Zapadnog Balkana, 2019.
171 Strategija za mlade 2017–2021.
172 ***Analiza uticaja poslovnog sektora na djecu, adolescente i mlade u Crnoj Gori***, predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori (septembar 2020), dostupno na: https://www.unicef.org/montenegro/en/reports/business-impact-analysis-children-adolescents-and-young-people-montenegro.
173 Pogledati BIA i https://datareportal.com/reports/digital-2020-montenegro
174 ***Analiza uticaja poslovnog sektora na djecu, adolescente i mlade u Crnoj Gori***, predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori (septembar 2020), dostupno na: https://www.unicef.org/montenegro/en/reports/business-impact-analysis-children-adolescents-and-young-people-montenegro, predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori i AEM, 2018.
175 Strategija za mlade 2017–2021.
176 ***Djeca, roditelji i mediji u Crnoj Gori***, UNICEF i Agencija za elektronske medije, 2018.
177 Iz: ***Analiza uticaja poslovnog sektora na djecu, adolescente i mlade u Crnoj Gori***, predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori (septembar 2020), dostupno na: https://www.unicef.org/montenegro/en/reports/business-impact-analysis-children-adolescents-and-young-people-montenegro.
178 ***Percepcija i stavovi mladih o politici u Crnoj Gori***, Inicijativa za demokratiju Zapadnog Balkana, 2019.
179 ***Djeca, roditelji i mediji u Crnoj Gori***, UNICEF i Agencija za elektronske medije, 2018.
180 https://aemcg.org/wp-content/uploads/2019/04/Informacija-o-televizijskim-programskim-sadr%c5%beajima-namijenjenim-djeci-24.04.2019.pdf.
181 https://www.unicef.org/montenegro/en/stories/rambo-amadeus-society-tomorrow-depends-media-literacy-development-today.
182 www.voicesofyouth.org/taxonomy/term/2891; https://www.unicef.org/montenegro/en/young-reporters.
183 https://www.unicef.org/montenegro/en/stories/montenegro-gets-tv-news-children.
184 https://www.unicef.org/montenegro/en/stories/unicef-montenegro-receives-global-media-and-information-literacy-award.
185 Standardne operativne procedure za međusektorsku saradnju u radu sa djecom žrtvama nasilja i iskorištavanja koje je izradio i usvojio Zavod za socijalnu i dječju zaštitu uz podršku UNICEF-a, decembar 2020, dostupno na: https://www.zsdzcg.me/images/Biblioteka/SOP%20final.pdf.

unicef

za svako dijete